

<https://doi.org/10.15407/socium2021.04.111>
УДК 323.1/2:316.752(477)

Creative Commons Attribution 4.0 International

Котигоренко В.О., д-р політ. наук, проф., завідувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, вул. Алмазова, 8, Київ, 01011, Україна, email: viktorkotygorenko@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0302-6794>

НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКІ ЦІННОСТІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР У ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

У 2019 р. Верховна Рада України ухвалила Закон “Про забезпечення функціонування української мови як державної”. У цьому акті сформульовано іманентно суперечливий постулат, згідно з яким український соціум утворюють дві українські нації: етнічна та громадянська, де перша є системним складником другої. На відміну від термінів і понять науки, що допомагають пізнати дійсність, терміни та поняття законодавства впливають на формування цієї дійсності. Відтоді всі гілки державної влади, політикум, науковці й широкий загал мусять шукати розуміння щодо питань, які саме цінності українців слід вважати національними та їх захищати й культивувати: українські національні етнічні чи українські національні громадянські. Щоб запобігти такої потенційно конфліктної суперечливості, в статті вжито словосполучення “національно-громадянські цінності” як синонім терміна “національні цінності”. Обидва вони похідні від уявлення й розуміння сучасної української нації як громадян української й усіх інших національностей (етнічностей), об’єднаних сумісними з етноукраїнською більшістю цінностями в спільноту, всередині якої зберігаються індивідуальні й групові етнічні, культурні, мовні, релігійні, регіональні, політичні та інші відмінності. Як аргументовано в статті, саме так українську націю сприймає більшість населення країни. Ця позиція суголосна з Рекомендацією Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1735 (2006) від 26.01.2006 р. під назвою “Про поняття “нація”. Джерелами інформації за темою дослідження стали матеріали репрезентативних щодо населення України та її регіонів результати масових опитувань, виконаних авторитетними соціологічними інституціями. За результатами аналітично-синтетичного опрацювання цих матеріалів сформовано масив фактів, які унаочнюють тенденції й специфіку загальноукраїнської та регіональної динаміки національно-громадянських цінностей з найбільшим інтегративним потенціалом. Такими є сама українська нація як багатоскладова громадянська спільнота з етноукраїнським осердям, українське громадянство, почуття патріотизму й гордості за належність до спільноти українських громадян, державна незалежність України.

Ключові слова: українська нація, національно-громадянські (національні) цінності, громадянство, громадянська гордість, патріотизм, державна незалежність.

Kotygorenko V.O., Dr. Habil. (Political Sciences), professor, head of the department of national minorities, I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies National Academy of Sciences of Ukraine, 8, General Almazova Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: viktorkotygorenko@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0302-6794>

NATIONAL-CIVIL VALUES: REGIONAL DIMENSION IN THE ALL-UKRAINIAN CONTEXT

Unlike the scientific terms and concepts, which help to learn about reality, the terms and concepts of legislation affect the formation of this reality. In 2019, the Parliament of Ukraine adopted the law

“Onto Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language”. In this act, there is an immanently contradictory postulate, according to which two Ukrainian nations form the Ukrainian society: ethnic and civil, where the former is a systemic component of the latter. Since then, all branches of state power, politicians, scientists, and the general public should understand which values of Ukrainians should be considered national and be protected and cultivated: Ukrainian national-ethnic or Ukrainian national-civil. To prevent such potentially conflicting contradictions, the article uses the phrase “national-civil values” as a synonym for the term “national values”. Both are derived from the idea and understanding of the modern Ukrainian nation as citizens of Ukrainian and all other ethnic identities, united by values mutual compatible with the ethno-Ukrainian majority in a community within which individual and group ethnic, cultural, linguistic, religious, regional, political and other differences persist. As reasoned in the article, this is how the Ukrainian nation is perceived by the majority of the country's population. This position is consistent with the recommendation of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) 1735 (2006) dated January 26, 2006, entitled “The Concept of “Nation”. Sources of information on the research problem were the results of mass surveys that represent the entire population of Ukraine and its regions, conducted by respectful sociological institutions. Based on these materials' analytical and synthetic processing, an array of facts has been formed that show the trends and specifics of the All-Ukrainian and regional dynamics of national-civil values with the most significant integrative potential. It shows Ukrainian nation as a multifaceted civil society with an ethno-Ukrainian core, Ukrainian citizenship, a sense of patriotism and pride in belonging to the community of Ukrainian citizens, and the Independence of the Ukrainian state.

Keywords: *Ukrainian nation, national-civic (national) values, citizenship, civil pride, patriotism, Independence of the state.*

Ціннісна складова світогляду окремих людей і їх груп, об'єднаних спільними та/або спорідненими цінностями, належить до найдієвіших регулятивів індивідуальної та групової суспільної поведінки в усіх її виявах – від пасивного споглядання до активних дій на досягнення певної мети і цілей тими чи іншими способами. Специфіка останніх також узалежнена від цінностей, властивих суб'єктам такої поведінки.

Зазвичай поняття “цінності” тлумачиться як значущі для особистості, для суспільства предмети, явища, події тощо (Р. Перрі, М. Хайдеггер, М. Каган, Н. Журавльова, А. Ручка, Л. Титаренко, М. Михальченко, П. Сліпець та інші). Зокрема, цінність розглядається як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити певні потреби (А. Маслоу та інші); як ідеал, до якого прагне людина (Е. Фромм, Г. Лотце, Ю. Шрейдер та інші); як норма, якої варто дотримуватися (О. Краєва, М. Михальченко, Л. Орбан-Лембрик та інші) тощо. Крім того, виокремлюють цінності об'єктивні (природні явища, матеріальні предмети, суспільні відносини) та суб'єктивні (настанови, ідеали, оцінки, орієнтації), загальнолюдські, суспільні, політичні, особистісні, внутрішні (екзистенціальні) та зовнішні. Усі ці трактування відбивають певні особливості цінностей [1, с. 275–276].

Наведений перелік можна продовжувати, насамперед тому, що феномен цінностей відображає фактичну невичерпність людських зв'язків, ставлення до них та їх оцінювання. Можливо, через це термін “цінності” впродовж усього часу його застосування в науковому дискурсі так і не набув загальноприйнятого тлумачення. Чи не єдиний аспект, де позиції науковців збігаються, є визнанням того, що для людей і людських відносин цінністю є все значуще, значиме, важливе.

Цінності об'єднують. Але вони й розділяють. Вартісне для одних не є таким і навіть може бути неприйнятним для інших. Спільне і відмінне в ціннісних індивідуальних і групових перевагах спричиняють різновекторність людської поведінки, а відповідно, і соціальної динаміки: інтеграцію і дезінтеграцію, консолідацію і роз'єднання.

Особливо виразно ця різновекторність простежується в сфері політики, зокрема в тому її сегменті, де важливу роль відіграють цінності національно-громадянські. Загальноприйнята дефініція останніх відсутня так само й через ті самі обставини, що зумовлюють відсутність універсального визначення цінностей. Але не тільки. У розумінні автора словосполучення “національно-громадянські цінності” є тотожним терміну “національні цінності”. Проте тут вживається перше, оскільки слово “національний” в українському науковому, правовому та широкому суспільному дискурсі застосовується в двоїстому трактуванні. Одне – етнічне, похідне від сприйняття нації як етнічного феномену на певному етапі його розвитку. Друге – загальногромадянське, похідне від уявлення про націю як про феномен, що об'єднує різноетнічний (різнокультурний, різномовний тощо) загал у громадянську спільноту (часто довкола певного етнічного осердя) із сумісними або схожими цінностями та інтересами. Першому трактуванню більше відповідав би термін “національно-етнічні цінності”, другому – “національні цінності”. Щоб уникнути різнотлумачення, далі вживатимуться словосполучення “національно-громадянські” та “громадянські” цінності як синоніми терміну “національні цінності”, похідного від другого з описаних трактувань нації.

Відмінності цього та інших тлумачень слів і словосполучень у вітчизняному науковому дискурсі посилилися після падіння так званої “залізної завіси” між Сходом і Заходом. Тоді процеси розпаду СРСР і суверенізації України започаткували якісно новий етап розвитку української нації та її наукового вивчення, актуалізували й сформували запит і розширили поле можливостей з опанування вітчизняними науковцями теоретико-методологічних і прикладних здобутків західних колег у царині етнополітики, насамперед, в аспекті теорії та методології дослідження націй і націоналізму. Відповідні публікації вивчалися й вивчаються, перекладаються та видаються українською мовою [2–7]. Погляди та наукові підходи їх авторів каталізували концептуальне оновлення й розвиток вітчизняних досліджень відповідної проблематики [8; 9].

Подібно тому, як це має місце в зарубіжному науковому дискурсі, українські дослідники розділилися на прихильників примордіалізму та конструктивізму в осмисленні й трактуванні процесів становлення і розвитку націй. Умовний третій напрям представляють ті, хто прагне інтегрувати та/або синтезувати два названі підходи [10]. Такі поділи, відповідно, спричиняють і відмінності у виокремленні та оцінюванні значущості цінностей, що визначають динаміку українського націєтворення. У дискусії з цієї проблематики брали і беруть участь О. Антонюк, В. Горбатенко, Я. Грицак, В. Євтух, П. Кононенко, О. Картунов, Г. Касьянов, А. Колодій, О. Копиленко, В. Котигоренко, І. Кресіна, В. Крисаченко, В. Кулик, С. Кульчицький, І. Курас, Ю. Левенець, М. Литвин, О. Майборода, С. Макарчук, Л. Нагорна, Г. Нестеренко, М. Обушний, І. Оніщенко, М. Панчук, А. Пономарьов, О. Рафальський, Ю. Римаренко, М. Рябчук, М. Скиба, В. Трощинський, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, М. Шульга та інші.

Мета і завдання статті – з позиції оптимального, на думку автора, концепту сучасної української нації виокремити цінності, що єднають населення України як націю, з'ясувати їх поширеність і потенціал у різних регіонах держави, сформулювати пропозиції щодо удосконалення політики національно-громадянської інтеграції багатоскладового вітчизняного соціуму та його консолідації для досягнення спільних цілей.

Методологічні засади дослідження теми. У перебігові дискусії довкола питання, якою є і в якому напрямі має розвиватися сучасна українська нація, сформувалися три основні позиції:

а) народ України уособлює *українська етнічна нація* разом з усіма корінними народами і національними меншинами;

а) в Україні сформувалися й розвиваються *дві українські нації* – *українська етнічна* та *українська політична* нація, що об'єднує громадян країни всіх національностей;

в) сучасну українську націю (*українська громадянська нація*) представляють громадяни країни української та всіх інших національностей, об'єднані сумісними з етноукраїнською більшістю національно-громадянськими цінностями й інтересами в спільноту, всередині якої зберігаються індивідуальні й групові етнічні, культурні, мовні, релігійні, регіональні, політичні та інші відмінності.

Це дослідження виконане на засадах позиції в)¹. Згідно з нею, нація є громадянською спільнотою радше політизованою, ніж політичною. Адже політично будь-яка нація (зокрема українська) була, є і вочевидь надалі буде диференційованою за ідеологічними, політичними і партійними перевагами, зовнішньополітичними орієнтаціями тощо. Бути політично різномірною – це нормальний стан нації, і не тільки в Україні, а будь-де у світі. Політичною спільнотою, що інтегрує й консолідує багатоманітність, нація стає в кризових ситуаціях, у тому числі, коли вирішується питання її існування. В Україні так було на початку 90-х років ХХ ст. Тоді заради суверенності держави об'єдналися навіть націоналісти і комуністи. Так сталося у 2014 р. Тоді об'єдналися на захист себе і держави її Захід і Схід, Південь і Північ, українсько-, російсько- та іншомовні, атеїсти й віряни різних конфесій та ін.

У 2019 р. вітчизняний законодавець інституціоналізував наявність у країні двох націй: етнічної “української нації, яка історично сформувалась і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі”, а також “української громадянської нації”, базовим системним складником якої є етнічна українська нація. Таке свідоме чи неусвідомлене роздвоєння та його впровадження у правове поле держави стало імперативом до розроблення й реалізації етнонаціональної політики України від моменту набрання чинності Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної”² (див. преамбулу, ст. 1, 2, 3 та ін.).

Про політичні й правові ризики реалізації такого імперативу та про суперечливість його концептуального обґрунтування йшлося в аналітичних текстах, що публіку-

¹ Її розлогий виклад та обґрунтування див. [10; 11; 12].

² Закон України “Про забезпечення функціонування української мови як державної” від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

валися задовго до, а також після ухвалення названого закону [11; 12]. Імовірно, законодавець не надто переймався аналізом протиріч і конфліктів, проблем і загроз державної політики, орієнтованої на розвиток у складі вітчизняного соціуму двох українських націй одночасно – української моноетнічної та української громадянської етнічно і культурно багатоскладової.

Будь-яка нація ніколи не була, не є і не буде скільки-небудь сталою цілісною спільнотою. Існування нації – це щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя (Е. Ренан). Українська нація не становить винятку. Вона формувалася, безперестанно формується й змінюється в єдності й боротьбі протилежностей, через актуалізацію, посилення чи гармонізацію іманентних протиріч, через вияви, загострення, розв'язання або “заморожування” штучно сконструйованих чи спровокованих суперечностей. В основі цієї динаміки лежать відмінності людських особистісних і групових інтересів, цінностей та пов'язаних з ними ідентичностей – етнічних, культурних, мовних, релігійних, політичних і геополітичних, регіональних, соціальних, вікових та ін.

Проте кожна нація на певних етапах свого розвитку виявляє й мобілізує те, що дає силу долати відмінності, переступати через них або відкладати “до кращих часів” вирішення питань, що роз'єднують, та інтегруватися й консолідуватися для досягнення спільних цілей і вирішення спільних завдань. Для сучасної української нації об'єднувальними стали цінності українського громадянства, національно-громадянської (національної) гордості, патріотизму і державної незалежності країни.

Звісно, названі та інші цінності цього ряду неоднаково важливі для кожної окремої людини. Для когось вони можуть бути взагалі неважливими. Визнання цього факту означає, що не всі особи з-серед громадян України та її жителів, які не мають українського громадянства, можуть вважатися учасниками (членами) спільноти, названої українською нацією. Те, що реалії є саме такими, а не інакшими, засвідчують здобуті за результатами переписів населення та багатолітніх репрезентативних масових опитувань кількісні показники поширеності у вітчизняному соціумі інтегративних національно-громадянських цінностей.

Динаміка показників поширеності й значущості цих цінностей серед загалу населення країни є унаочненням присутніх тенденцій і темпів формування й розвитку української нації як громадянської спільноти у масштабі всієї країни та на регіональних і місцевих рівнях. Результати моніторингу цієї динаміки можуть слугувати індикаторами якості й ефективності впливів державної політики та значущих суспільних подій і трансформацій на сферу етнонаціональних відносин, процеси національно-громадянської інтеграції та консолідації вітчизняного соціуму.

Задекларовані концептуальні підходи відтворюють уявлення автора про досліджуваний предмет. Кожен, хто замислюється над феноменом української нації, а тим більше досліджує цей феномен, може мати інші уявлення про національно-громадянські, етнічні або інші соціальні цінності, що мають найбільший потенціал інтеграції й консолідації політичного, етнічного, культурного, мовного, релігійного та іншого багатоманіття українського соціуму в сучасну націю співгромадян. Адже в соціальних дослідженнях будь-які наукові поняття і терміни відображають суб'єктивні

уявлення про суспільні процеси тих, хто ці концепції, поняття і терміни формулює та застосовує. На відміну від концептуальних засад і тезаурусу правового дискурсу, які не тільки опредметнюють уявлення законодавця про суспільні реалії, але й містять потужний потенціал формування цих реалій.

Суб'єктивність концепції цього тексту не означає її уявності. Вона вибудована на ґрунті фактів, з'ясованих і верифікованих фахівцями демографами та соціологами. При цьому бралася до уваги специфіка інформаційних можливостей і обмежень джерел про ці факти:

1) науки переписів і соціологічних опитувань дають достовірні відповіді на всі анкетні запитання: як на сформульовані коректно, так і ті, коректність яких видається сумнівною;

2) у разі відмінностей формулювання запитань на одну й ту саму тему в багатьох випадках слід очікувати різних відповідей; порівняння цих відповідей має сенс і є необхідним переважно тоді, коли треба здійснити “перехресний допит фактів” для їх додаткової верифікації та точнішої інтерпретації й формулювання адекватних висновків;

3) залежно від змін суспільної ситуації в період від опитування до опитування, а також внаслідок інформаційних, комунікаційних, політичних та інших впливів на респондентів відповіді на одні й ті самі або подібні запитання можуть змінюватися, часом кардинально і на відносно нетривалих відтинках часу;

4) порівняння відповідей на поставлене багатократно упродовж тривалого часу одне й те саме запитання дає інформацію, що дозволяє інтерпретувати зведені факти-відповіді не як ілюстрацію або приклад чогось поодинокого/випадкового, а як повторюваність випадку (тенденцію, тренд, закономірність – байдуже, яке з цих трьох слів позначатиме здобуте знання).

5) міра достовірності цього знання прямо узалежнена від коректності відбору та інтерпретацій порівнюваних показників, а також від адекватності застосовуваних дослідницьких методів і методик.

Українська нація – уявлена спільнота і цінність для людей, які себе з нею ототожнюють. Словосполучення “уявлена спільнота” і “уявна спільнота” далеко не тотожні за змістом. Українська нація є цілком реальним феноменом соціальної дійсності. Водночас вона відповідає ознакам уявленості, як їх “універсалізував” щодо націй Б. Андерсон [13, р. 5–7]. Українська нація є уявленою спільнотою у своїй окремішності й у своїй суверенності. Вона обмежена певними кордонами, поза якими існують інші нації. Кожна людина з-серед цієї спільноти ніколи не зустрінеється з більшістю інших людей, які до неї належать, не спілкуватиметься з ними і навіть не знатиме нічого про них. І при тому кожна людина пам'ятає про свою спільність. У її середовищі наявна нерівність і експлуатація людини людиною. А вона уявляється горизонтально організованою. І їй притаманне почуття єдності, що змушує людей іти заради неї на смерть.

Трактування Б. Андерсона споріднені з позицією Х. Сетон-Ватсона, який наголошує, що нація виникає тоді, коли **велика кількість людей якоїсь спільноти** (тобто, не вся спільнота, а її велика частка всередині численнішої групи!!! – *виділено Авт.*) вважає, що вони утворюють націю, або поводять себе так, наче вони націю утворили [14, р. 5].

При цьому уявлення членів (учасників) нації про самих себе і уявлення про них як націю поміж людності інших націй не завжди й не в усьому відповідають багатоманіттю й суперечливості ознак феномену, що існує реально-об'єктивно, а не лише в суб'єктивних уявленнях про нього, хай би й масових і науково осмислених.

Як образно-жартівливо, але від того не менш аргументовано, пише М. Гібернау, французи люблять сир і горді Просвітництвом та змінами, які породила їхня революція. Англійці полюбляють крикет, чай і сільські краєвиди. Крім того, тішаться своєю давньою демократичною спадщиною. Американські громадяни пишаються засновниками своєї країни, люблять біфштекси і великі автомобілі. Іспанці цінують добре вино та паелью й задоволені, що Колумб відкрив Америку за підтримки Кастилії. Але чи всі громадяни кожної з цих країн мають такі риси? Безперечно ні, а ті, хто має, виявляють їх із різною інтенсивністю і зосереджуються у кожній ситуації на різних конкретних рисах. Чи є вони в такому разі “менш” французькими, англійськими, іспанськими або американськими громадянами? Відповідь залежить від цінності, якої ми надаємо національній стереотипізації. Така стереотипізація полягає в доборі, а часто й гіперболізації деяких характерних рис представників певної нації [15, с. 20].

У науковому дискурсі національна стереотипізація відображає уявлення дослідників про атрибути національної ідентичності, притаманні тим, кого ідентифікують з певною нацією і хто себе з цією нацією ідентифікує. Атрибутивні ознаки української національної ідентичності та ідентифікаційні відмінності всередині української нації аналізують вітчизняні й зарубіжні науковці та публіцисти. Частина з них є прихильниками виокремлення в цій ідентичності двох найвиразніших типів.

Відповідні уявлення проаналізовано в книзі “Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності”. Її автор – знаний дослідник цієї проблематики М. Рябчук. Він презентував результати проведеної ним аналітичної роботи разом з обґрунтуванням власної позиції на тему, анонсовану назвою книги [16]. Зокрема, в його викладі основу ідентифікаційної типологізації Ю. Гнаткевича становлять відмінності мовних переваг людей; відповідно, одних пропонується називати “українцями”, других – “українцями” [17]. Разом з Є. Маланюком [18] дехто іменує дві українські ідентичності як “українську” та “малоросійську”. Натомість Т. Кузьо “українській” ідентичності протиставляє “неорадянську” [19]. Е. Вілсон означає частини діалектичної пари українських ідентичностей як “націоналістичну” та “антинаціоналістичну” [20, р. 149, 152, 191]; С. Шульман – “етнонаціональну” та “східнослов'янську” [21, р. 68–70]; Дж.-П. Химка – “центральноевропейську” та “пострадянську” [22]; С. Грабовський – “аборигенну” та “креольську” [23]; В. Гриньов – “етнічну” та “громадянську” [24]; В. Кулик – “примордіальну” та “інституційну” [25, с. 11]. Має прихильників також поділ української національної ідентичності на західноукраїнську та східноукраїнську.

Деякі парні терміни-означення, якими називають два типи (види) української національної ідентичності, близькі до оціночних конотацій, у редакції яких один тип (вид) цієї ідентичності сприймається як “правильний” або “правильніший”, а другий – “неправильний” або “недостатньо правильний”. Останні означення М. Рябчук назвав

“не позбавленими пейоративності” [16, с. 12]. Ймовірно, що вжити це малопоширене у вітчизняному дискурсі слово його спонукало намагання уникнути застосування українськомовного “гіршості” (лат. “*pejor*” – гірший). Автори таких “не позбавлених гіршості” і деяких інших, хай і нейтрально забарвлених, означень вважають, що відповідний їм різновид української національної ідентичності найбільш поширений серед жителів Сходу та Півдня України. А “правильніші” українці живуть переважно на Заході, трохи менше їх у Центрі.

Перелічені, як і будь-які інші типологізації, узалеженні від аналізованих науковцями інформаційних джерел і застосовуваних ними пізнавальних методів і методик, ґрунтуються на їх особистому дослідницькому досвіді та світоглядних позиціях. Вони суб’єктивовані цим досвідом і позиціями, а також авторським вибором предмета, мети і завдань дослідження та критеріїв, за якими в соціумі виокремлюється й означається певна ідентичнісна дихотомність/амбівалентність. Кожна з таких типологізацій є способом і водночас формою та результатом рефлексії і як така може більш-менш ефективно виконувати пізнавальну та описову функції.

Серед результатів реалізації цих функцій привертає увагу судження, що “реальна проблема, коли йдеться про ідентичність, полягає не в сильнішому/слабшому самоототожненні жителів України зі “своєю” нацією, а в кардинально відмінному усвідомленні (“уявленні”), чим та нація є, – в ототожненні себе з цілком іншими символами, цінностями, культурою, історією, а певною мірою і з іншими державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами” [16, с. 80].

Наскільки цитоване відповідає реаліям і чи вказує воно на реальну проблему нації як спільноти? Чи то лиш ситуація, що її треба брати до уваги, розробляючи й реалізуючи політику, орієнтовану на формування й розвиток української нації як солідарного громадянського соціуму, хай би й внутрішньо неоднорідного, але здатного давати адекватні солідарні відповіді на перманентні внутрішні та зовнішні виклики?

Розмірковування з приводу відповідей на ці зовсім не риторичні запитання важливе для кращого розуміння тенденцій сучасної та ймовірної майбутньої динаміки української нації й української національної ідентичності.

Соціологічні опитування³ показують, що громадяни України, незалежно від місця проживання й світоглядних переваг, дедалі більше зближуються в уявленнях, якою українська нація є і має бути. Нині це зближення відбувається, насамперед, довкола

³ Українські соціологічні служби, зокрема ті, результати роботи яких використано в цьому тексті, реалізуючи дослідницькі проєкти групують адміністративно-територіальні одиниці України в такі макрорегіони: Центр – м. Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська та Чернігівська області; Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області; Південь – Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим; Схід – Донецька, Луганська та Харківська області. Останніми роками зі Східного регіону в низці випадків виокремлюють дві області Донбасу, а в них території, де зберігається можливість проводити опитування. У тимчасово окупованій Росією АР Крим і на тимчасово непідконтрольних Уряду України територіях Донецької та Луганської областей опитування майже не проводяться через неможливість робити це на належному рівні й отримувати достовірні результати.

усвідомлення (“уявлення”), донедавна найвластивішого жителям незахідних регіонів держави: “Українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей”. Такий тренд засвідчують проведені соціологами Центру Разумкова опитування (табл. 1)⁴.

Таблиця 1

Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання: “Яке з наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним?”, %*

	Дата опитування (місяць, рік)	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей	04–05.2006 р.	43,1	34,3	42,4	44,4	48,1	–
	05–06.2007 р.	38,8	37,4	37,7	43,6	38,5	–
	12.2015 р.	55,7	49,7	59,8	58,6	51,5	57,7
Це громадяни України, які є етнічними українцями за походженням (мають українців серед своїх предків)	04–05.2006 р.	19,8	15,0	21,5	21,4	20,2	–
	05–06.2007 р.	23,1	15,5	23,2	23,2	27,1	–
	12.2015 р.	11,2	7,8	10,2	13,9	17,4	8,8
Це громадяни України (незалежно від етнічної належності), які спілкуються українською мовою, дотримуються українських національних традицій, виховують за ними своїх дітей	04–05.2006 р.	15,1	27,6	14,5	13,8	8,9	–
	05–06.2007 р.	14,9	24,4	17,3	12,5	8,3	–
	12.2015 р.	17,0	27,9	15,6	9,9	16,9	10,6
Це всі етнічні українці за походженням (мають українців серед своїх предків), незалежно від місця їх проживання та громадянства	04–05.2006 р.	14,2	15,4	16,5	9,7	13,4	–
	05–06.2007 р.	17,4	16,7	17,9	13,5	19,0	–
	12.2015 р.	7,7	8,4	8,0	6,3	7,0	8,2
Важко відповісти	04–05.2006 р.	7,8	7,6	5,1	10,7	9,4	–
	05–06.2007 р.	5,8	6,0	3,9	7,2	7,1	–
	02.2015 р.	8,3	6,2	6,4	11,2	7,3	14,7

* Дослідження 2015 р. проведено в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено автором за [26–30].

⁴ Таблицю 1 сформовано за результатами репрезентативних для всього населення України масових опитувань, проведених Центром Разумкова 20 квітня – 12 травня 2006 р. (11 216 респондентів), 31 травня – 18 червня 2007 р. (10 956 респондентів), 11–23 грудня 2015 р. (10 071 респондент). Теоретична похибка вибірки кожного опитування – 1%. Дослідження 2015 р. проведено в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей. Результати опитування на підконтрольних Уряду України територіях Донецької та Луганської областей виокремлено зі Східного макрорегіону і подано в графі Донбас.

Серед його чинників на Півдні та Сході України – більша етнічна строкатість населення, порівняно з Центром і Заходом. Цей чинник аналогічно діє всюди, де поселенська структура не тяжіє до етнічної однорідності, зокрема, в західній Закарпатській області. Тут прихильників громадянського визначення нації виявилось помітно більше (станом на 2015 р. – 62%), ніж навіть у південних і східних областях, а тим паче більше, ніж у сусідніх областях Заходу, де частка неетноукраїнського населення є малою, зокрема, у Львівській (44%). Це дає підстави припустити, що жителям України, які не є етнічними українцями, важливо почуватися українцями за національно-громадянською ознакою.

Як унаочнюють дані табл. 1, щоразу, коли соціологи вивчали позиції людей в Україні та її регіонах, саме національно-громадянське уявлення нації переважало уявлення власне етнічне та етнокультурне. Певне скорочення соціальної бази першого в 2007 р., порівняно з 2006 р., сталося через тогочасні особливості ситуації в країні. Опитування проводились у період між черговими та позачерговими виборами до Верховної Ради України. Тоді конкурентні групи правлячого в Україні класу вчергове свідомо “етнізували” перебіг виборчої кампанії з метою укріплення, розширення та мобілізації “свого електорату”, насамперед, у контрольованих ними областях, населення яких різнилося пов’язаними з етнічністю мовними перевагами, культурними традиціями тощо.

Станом на 2015 р. ситуація змінилася кардинально. Лише на Заході частка людей, які уявляють українську націю, насамперед, як громадянську спільноту, виявилася дещо меншою за середньоукраїнський показник. Проте вона впритул наблизилася до 50% і помітно перевищила сумарну частку інших трьох уявлень (44,1%), сформованих довкола пріоритетів етноукраїнського походження та українських етнокультурних ідентитетів. Тим часом у Центрі країни частка прихильників громадянського концепту сучасної української нації сягнула майже 60%, в областях Півдня перевищила 58%, а на Сході, включно з підконтрольними Уряду України територіями Донецької та Луганської областей, тяжіє до середньоукраїнського рівня.

Значно вищий у 2015 р., порівняно з попередніми роками, рівень прихильності до національно-громадянського усвідомлення й трактування української нації серед населення всіх регіонів країни найімовірніше є відображенням і наслідком громадянської солідаризації різнорідного суспільного загалу перед викликами, які поставали перед Україною впродовж 9 років від часу першого опитування, і найперше – перед викликом агресії Росії.

Проте у цьому й усіх інших випадках порівняння й трактування результатів опитувань, що проводилися після 2014 р., важливо робити поправку на обставину, що вітчизняні й зарубіжні соціологи обмежені в можливостях дослідницької роботи на тимчасово окупованих територіях АР Крим, м. Севастополя і окремих районів Донецької та Луганської областей. В іншому разі показники різнилися б, оскільки на свідомість, почуття й поведінку підкупаційного населення потужний вплив справляють російська – за суттю антиукраїнська – пропаганда, масова роздача російських паспортів, інші життєві реалії, а також природний інстинкт виживання, який ще називають

соціальною мімікрією – пристосуванням до ситуації – у даному разі через страх перед владно-репресивною машиною окупантів та їх ставлеників місцевого походження.

Водночас слід брати до уваги, що жителі південних і східних областей, з Донецькою і Луганською включно, і до російської агресії, і в теперішній ситуації прихильні, насамперед, до громадянського бачення української нації, а довоєнні настрої населення цих регіонів і АР Крим, хоча й були суперечливими, назагал не формували великої загрози іредентизму [11; 31, с. 547–549]. Це дозволяє припустити, що відмінності “націеуявлень” людей на підконтрольних Уряду України та тимчасово йому непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей були би не надто значними в разі відновлення повноти суверенітету України на всій території регіону. Таке припущення стосується також АР Крим і м. Севастополя, якщо його не поширювати на тисячі новоприбулих туди після окупації з різних регіонів Росії.

На продовження сюжету про громадянський концепт української нації, до якого найбільше тяжіють жителі всіх регіонів країни, необхідно зазначити, що це тяжіння не послаблює, а посилює серед них інтегративну значущість саме і власне етноукраїнських культурних та інших цінностей, включно з українською мовою як державною (табл. 2, 3, 4, 5)⁵.

Характерними у цьому сенсі є регіональні показники відповідей на запитання: “Який підхід є найефективнішим для забезпечення суспільно-політичної єдності України”. Етнічно майже однорідний український Захід (у складі якого тільки Закарпатська і Чернівецька області вирізняються етнічною багатоскладовістю) виявляє найбільшу прихильність до збереження культурних традицій і заохочення використання національних мов спільнотами громадян країни різної національності – понад 51% опитаних. Це значно більше, ніж Центр і Південь країни, і ще більше, аніж Схід без Донбасу і власне Донбас. Водночас майже 52% респондентів зі східних областей, 21 – з південних і понад 29% з Донецької та Луганської областей віддали перевагу поступовому зближенню культурних традицій громадян України різних національностей з культурою українського етносу, заохочення їх до використання української мови, вироблення на цій основі сучасної української культури.

Ще одним фактом, який засвідчує інтегративну значущість для українського громадянського загалу всіх національностей етноукраїнських за природою цінностей, є показники емоційного ставлення до української мови як державної (табл. 3). Так, за результатами проведеного Центром Разумкова в листопаді 2016 р. опитування 2015 респондентів (теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%), майже 74% з них погодилися з твердженням, що спілкування державною українською мовою є виявом поваги до себе як до громадянина України та до своєї держави. В областях Півдня, Сходу і Донбасу таких виявилось, відповідно, майже 57%, понад 63,7 та 58%.

⁵ Дані табл. 2, 3, 4 сформовано за результатами дослідження, проведеного Центром Разумкова 18–23 листопада 2016 р. на всій території України, крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2015 респондентів. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Таблиця 2

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Який підхід є найефективнішим для забезпечення суспільно-політичної
єдності України?” у 2016 р., %**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Збереження культурних традицій, заохочення використання своїх національних мов спільнотами громадян України різних національностей	51,5	42,9	43,7	27,2	37,5	41,1
Поступове зближення культурних традицій спільнот громадян України різних національностей з культурою українського етносу, заохочення їх до поширення використання української мови, вироблення на цій основі сучасної української культури	35,2	36,4	20,9	51,8	29,3	36,2
Жоден з цих підходів не є правильним	3,8	6,5	8,8	11,9	18,9	9,1
Інше	0,5	0,6	0,0	0,0	0,6	0,4
Важко відповісти	9,0	13,6	26,5	9,2	13,6	13,2

Джерело: складено автором за [30, с. 49].

Таблиця 3

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання: “Чи згодні Ви з
твердженням, що спілкування державною українською мовою – це вияв поваги
до себе як до громадянина України та до своєї держави – України?” у 2016 р., %**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Так	94,6	78,4	56,9	64,7	58,0	73,9
Ні	1,9	10,6	16,2	20,2	19,6	12,5
Важко відповісти	3,5	11,0	26,9	15,1	22,4	13,6

Джерело: складено автором за [30, с. 46].

Показовими щодо ставлення громадян України всіх національностей в усіх регіонах країни до української мови як до особистої цінності є відповіді на запитання: “Яку мову Ви вважаєте рідною?”. Повсюдно, а надто в південних і східних областях (включно з Донецькою та Луганською) оцінювання української мови як рідної набагато (на Донбасі – в 3,6 раза) перевищує частку людей, які через різні причини не послуговуються нею в родинному колі (табл. 4).

Водночас слід визнати, що анкетні запитання, відповіді на які наведено в табл. 4, демонструють дещо спрощений підхід до вивчення ціннісного статусу української мови та практик її застосування. В опитуванні наступного року соціологи Центру Разумкова деталізували запитання, врахувавши поширений серед українського загалу

аспект не тільки білінгвізму, але й бінарної рідномовності. Результати цього опитування подано в Таблиці 5⁶.

Таблиця 4

Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання: “Яку мову Ви вважаєте рідною?” і “Якою мовою Ви переважно розмовляєте вдома?” у 2016 р., %

		Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Яку мову Ви вважаєте рідною?	Українську	96,7	86,4	62,8	42,7	27,8	68,8
	Російську	2,6	9,1	30,7	52,4	66,1	27,0
	Іншу	0,5	0,6	1,4	3,5	3,8	1,7
	Важко відповісти	0,2	3,9	5,1	1,3	2,2	2,5
Якою мовою Ви переважно розмовляєте вдома?	Українською	95,0	74,4	33,5	28,8	7,6	55,4
	Російською	3,8	21,8	60,5	67,2	90,5	41,3
	Іншою	0,7	0,7	1,4	3,5	1,3	1,4
	Важко відповісти	0,5	3,1	4,7	0,5	0,6	1,9

Джерело: складено автором за [30, с. 41].

Таблиця 5

Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання: “Яка мова для Вас є рідною?” і “Якою мовою Ви розмовляєте вдома?” у 2017 р., %

		Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Яка мова для Вас є рідною?	Українська	92,8	83,8	41,5	36,1	27,4	67,7
	І українська, і російська рівною мірою	3,4	10,1	26,6	38,3	29,1	17,4
	Російська	1,9	5,8	30,7	24,3	41,9	13,8
	Інша мова	1,7	0,1	0,8	0,2	1,7	0,7
	Важко відповісти	0,2	0,1	0,8	1,0	0,0	0,4
Якою мовою Ви розмовляєте вдома?		Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
	Українською	91,3	63,2	26,4	14,2	5,1	52,0
	Переважно українською	1,1	4,4	6,6	3,6	0,9	3,5
	Іноді українською, іноді російською	4,0	19,1	15,7	43,4	24,8	20,5
	Переважно російською	0,2	8,4	28,5	21,0	32,5	12,9
	Російською	1,5	4,5	21,5	17,3	35,9	10,3
	Іншою мовою	1,3	0,0	0,0	0,2	0,9	0,4
Важко відповісти	0,6	0,3	1,2	0,2	0,0	0,5	

Джерело: складено автором за [32, с. 26].

⁶ Дослідження проводилося Центром Разумкова 3–9 березня 2017 р. в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованих територій АР Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей. Опитано 2016 респондентів. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Отримані показники рідномовності, порівняні з результатами попереднього опитування, кардинально змінили знання про вияви цього феномену, насамперед, в областях Півдня і Сходу, де, як з'ясувалося, цінність української мови як рідної має набагато більше поширення, оскільки велика частка населення цих регіонів вважає її рідною так само, як російську.

У західних і центральних областях частка населення, для якого рідною мовою є українська, майже не змінилася (скоротилася на 3,9% та 2,6% відповідно), частка населення, для якого рідною мовою є російська, – також (зменшилася на 0,7% і 3,3% відповідно). Водночас 3,4% жителів Заходу та 10,1% Центру України назвали українську і російську мови для себе однаково рідними.

В областях Півдня відсоток населення, для якого рідною мовою є російська, залишився таким, як і був, водночас на 21,3% виявилось менше опитаних, які називали українську мову рідною; натомість 26,6% респондентів визначилися, що українська і російська мови є для них рідними однаковою мірою.

На Сході на 6,6% респондентів менше заявили про рідну мову українську і на 28,1% менше про російську. При цьому 38,3% віднесли себе до тих, для кого однаково рідними є українська та російська мови.

На Донбасі картина рідної мови також змінилася на користь української. Її показник як рідної залишився практично таким, як і був (зменшився на 0,4%). При цьому на 24,2% виявилось менше респондентів, які визначали російську як рідну. Натомість 29,1% віднесли себе до тих, для кого українська та російська мови є рідними однаковою мірою.

Наведені в табл. 5 дані про білінгвізм домашніх розмовних практик також є позитивними для української мови.

Отже, проаналізовані результати відповідей на запитання соціологів дають підстави стверджувати, що в усіх без винятку регіонах наявна хоча й різновелика, але широка соціальна база розвитку української нації як багатоскладової громадянської спільноти з доцентровим українсько-культурним осердям.

Ще одним аргументом на користь цього висновку є показник самоототожнення громадян країни з українською культурною традицією і тенденція його динаміки (табл. 6).

Таблиця 6

**Динаміка відповідей респондентів на запитання:
“До якої культурної традиції Ви себе, насамперед, відносите?”**

	Травень 2006 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2015 р.	Грудень 2017 р.	Червень 2021 р.
Української	56,3	67,7	65,5	68,9	72,9
Загальноєвропейської	6,6	7,5	10,0	13,1	9,8
Радянської	16,4	12,5	13,8	9,9	9,8
Російської	11,3	6,2	4,2	2,0	3,3
Важко відповісти	7,9	4,4	4,2	5,1	3,4

Джерело: складено автором за [33, с. 357].

Наведені в табл. 6 дані мали б дещо заспокоїти алармістів, надміру стривожених липневими 2021 р. відповідями на запитання соціологічної групи “Рейтинг”, чи згодні

респонденти із заявою Президента Росії В. Путіна, що “росіяни та українці – один народ, який належить до одного історичного та духовного простору”. На Сході тоді позитивно відповіли 65% опитаних, на Півдні – 56, у Центрі – 36%, на Заході – 22%, а в Україні в цілому – 41%.

Фактично респондентам пропонувалося дати одну відповідь на два запитання: про росіян і українців як начебто один народ і про те, чи належать росіяни та українці до одного історичного та духовного простору. Годі було очікувати іншого результату навіть через російську агресію проти України. Відповідальність за неї українські громадяни покладають, насамперед, на кремлівську владу. Більшість, і найперше на Сході та Півдні, не готові ототожнювати владу країни-агресора з її народом, з яким багато років жили у спільній державі й насправді в багато чому спільному духовному просторі, в тому числі релігійно-конфесійному. Також не можна зневажувати родинними зв'язками та імміграційним чинником. Зокрема, станом на час перепису населення 2001 р. [34] у східних областях проживали понад 14% людей, народжених в інших республіках колишнього СРСР, в тому числі майже 12% – у РРФСР. У південних областях ситуація була приблизно така сама. Відповідні показники щодо АР Крим і м. Севастополя становили майже 32% та понад 20%⁷. Частка людей, народжених не в Україні, досі залишається значною в південних і східних областях та постійно збільшується в тимчасово окуповану територію АР Крим через стихійну та організовану російською владою імміграцію на півострів.

Проведене майже одночасно зі згаданим опитуванням Соціологічної групи “Рейтинг” опитування Центру Разумкова містило запитання на ту саму тему, але інакше сформульоване: “Нещодавно Президент Росії Володимир Путін опублікував статтю “Про історичну єдність росіян та українців”, в якій, зокрема, написав, що жодної історичної основи для уявлень про окремих від російського український народ не було і не могло бути, а виокремлення українців і білорусів як окремих народів було результатом радянської національної політики” [35]. З цією тезою погодилися 12,5% українських громадян, не згодні 70%, 17% не визначилися. Про незгоду заявили більшість жителів усіх регіонів України. 52% опитаних на Сході країни відкинули путінську тезу, погодилися з нею 22%. На Півдні відповідні показники становили 59% і 19%, у Центральному регіоні – 74% і 12%, у Західному – 90% і 0,4%. Частка осіб, які згодні з нею, була дещо вищою серед осіб найстаршої (60 років і більше) вікової групи (серед них згодні 16%, тоді як серед опитаних віком менше ніж 40 років – 10%). При цьому незгода істотно переважає у всіх вікових групах (від 66% у найстаршій групі до 75% серед респондентів віком 30–39 років). Частка згодних з заявою В. Путіна виявилася дещо вищою серед етнічних росіян порівняно з етнічними українцями (30% і 11%, відповідно). Проте і серед етнічних росіян незгодних з нею – понад 49%. Поміж етнічних українців про незгоду заявили 72,5%⁸.

⁷ Розраховано за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

⁸ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова 29 липня – 4 серпня 2021 р. методом інтерв'ю “віч-на-віч” за місцем проживання респондентів. Опитано 2019 респондентів у всіх регіонах, крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Цінність українського громадянства. Її засвідчує сучасна динаміка ставлення людей до громадянства України. Пікові показники цієї динаміки випадали на час урегулювання двох біфуркаційних криз сучасного розвитку України: 1990–1991 рр. (коли політичні та соціально-економічні зміни зумовили потребу і результат проведення всеукраїнського референдуму з питання бути чи не бути Україні незалежною державою; 2004–2005 рр., а також третьої кризи, яку Україна долає від кінця 2013 р. [11].

Згідно з даними тридцятилітніх моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, а також опитувань, які проводять інші авторитетні вітчизняні соціологічні інституції, громадянство належить до найважливіших цінностей-ідентитетів українського соціуму, а динаміка його пріоритетності має висхідний тренд на загальнодержавному і регіональних рівнях (рис. 1 з показниками відповідей на запитання: “Ким Ви себе, насамперед, вважаєте?”).

У 2004–2005 рр. цей тренд виявив себе як загальноукраїнський, попри намагання політтехнологів кандидатів у Президенти України і політичних утворень, які представляли конкурентні групи правлячого класу держави, формувати й мобілізувати соціальну базу своєї електоральної підтримки дезінтеграційними протиставленнями Захід – Схід, Майдан – Антимайдан, українська мова – російська мова, проєвропейський – проросійський геополітичний вибір.

Ініціативу виявили й найбільшу активність на цьому векторі боротьби за голоси виборців продемонстрували штаби В. Януковича – Партії регіонів. У такій ситуації можна було очікувати, що більш прихильні до цих суб’єктів виборчого процесу жителі Півдня та Сходу країни надаватимуть перевагу регіональній самоідентифікації, на протиположну громадянській. Насправді ж сталося протилежне. Це аргументувала І. Бекешкіна [37] даними опитувань, опублікованими в статті про становлення загальнонаціональної єдності населення України (табл. 7).

Відмінності наведених у табл. 8 показників засвідчують, що з другої в історії незалежної України біфуркаційної кризи (2004–2005 рр.) українська нація вийшла, збільшивши свій національно-громадянський потенціал в усіх регіонах: Західному – на 16,0%, Центральному – 10,1%, Південному – 9,3%, Східному – 7,7%.

Цей потенціал був реалізований і примножений через 10 років потому. Майдан кінця 2013 – початку 2014 років, спершу названий Євромайданом, переріс у справжню Революцію Гідності. Так її учасники й сучасники назвали радикалізацію суспільної свідомості та масові протести проти свавілля й безчинств влади та неправомірного застосування нею сили проти протестувальників. Загинули сотні людей. В. Янукович у неконституційний спосіб самоусунувся від виконання президентських повноважень і втік до Росії. Частина наближених до нього очільників владних інституцій вчинила так само, тим паче, як з’ясувалося, окремі з них мали російське громадянство. За цієї ситуації наступність влади і конституційного ладу забезпечила обрана у 2012 р. Верховна Рада України. Народні депутати призначили позачергові вибори Президента України. До обрання нового глави держави виконання його обов’язків було покладено на новообраного Голову Верховної Ради України О. Турчинова. Оновлювалося керівництво вертикалі виконавчої влади.

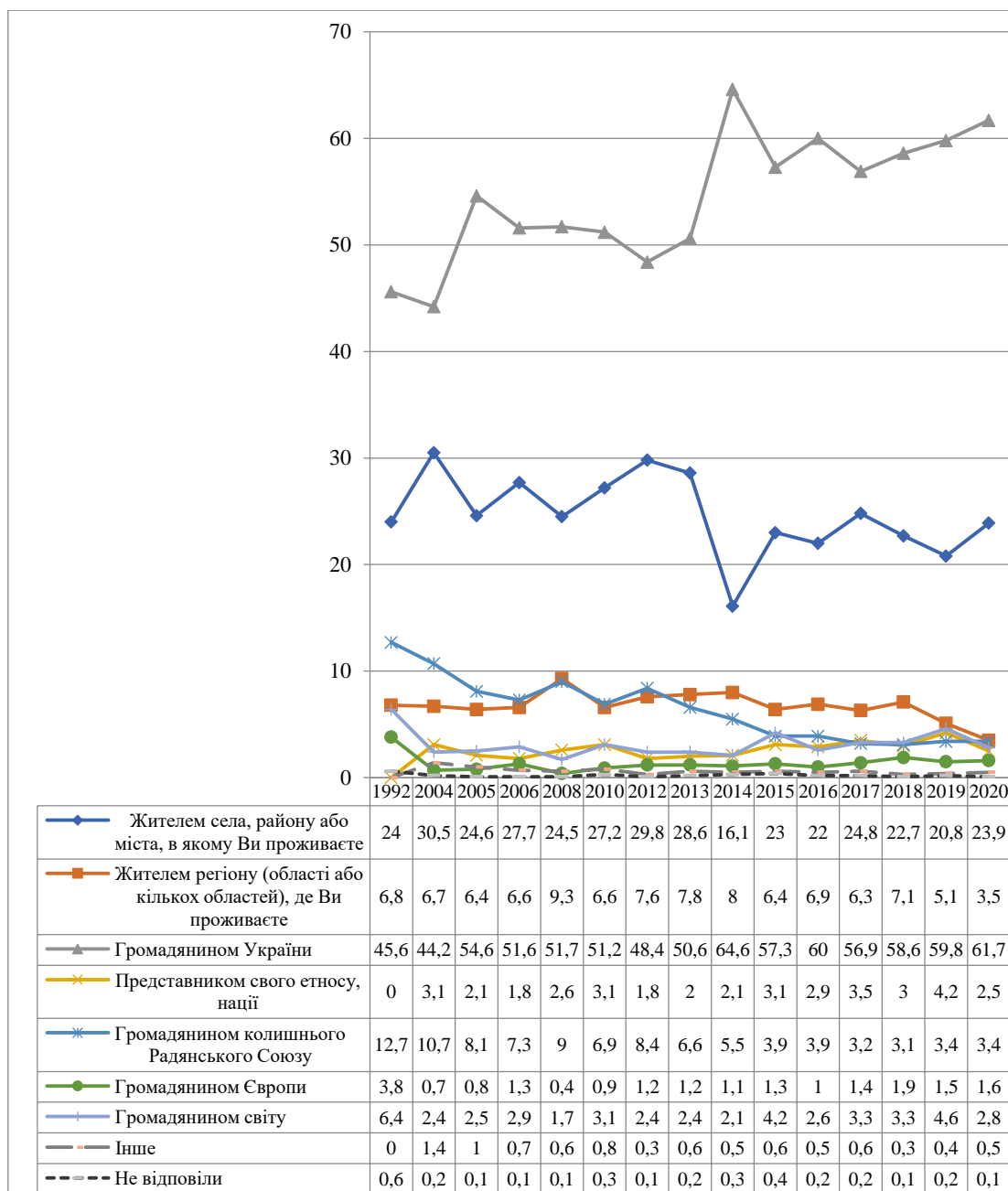

Рис. 1. Динаміка відповідей респондентів на запитання: “Ким Ви себе, насамперед, вважаєте?” у 1992–2020 рр., %

Джерело: складено автором за результатами опитувань Інституту соціології НАН України [36, с. 487].

Тим часом Росія вчинила акт агресії щодо України: окупувала АР Крим, стала безпосереднім учасником, провокатором і організатором збройного конфлікту на Донбасі. У цій ситуації патріотичне піднесення, добровольчі батальйони, активізація громадянського суспільства, в тому числі масовий волонтерський рух, самообілізація цивільного населення, відновлення й оновлення Збройних сил України за безпосередньої участі суспільства стали чинниками й виявом зростання громадянського самоусвідомлення українців усіх національностей й усіх соціальних верств та їх консолідації як нації. У 2014 р. ідентифікували себе, насамперед, громадянами України понад 64% людей.

Таблиця 7

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Ким Ви себе, насамперед, вважаєте?” у 2004–2005 рр., %***

	Захід		Центр		Південь		Схід		Україна	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Жителем села, району або міста, в якому Ви проживаєте	30,6	21,2	36,2	27,8	27,6	24,3	27,6	22,3	30,6	24,6
Жителем регіону (області або кількох областей), де Ви проживаєте	7,9	5,5	3,7	4,1	7,8	7,0	7,8	9,7	6,7	6,4
Громадянином України	49,6	65,6	47,1	57,2	39,5	48,8	41,0	48,7	44,3	54,6
Представником свого етносу, нації	5,5	1,2	2,9	2,9	3,0	2,1	2,0	1,5	3,1	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	2,6	1,8	6,2	4,9	16,8	12,0	16,3	13,1	10,7	8,1
Громадянином Європи	1,5	0,9	0,6	1,2	0,7	0,6	0,5	0,2	0,7	0,8
Громадянином світу	1,8	2,1	2,6	1,2	3,7	4,4	1,3	2,5	2,4	2,5
Інше	1,4	1,5	1,9	0,7	1,6	0,8	0,8	1,2	1,4	1,0

*За результатами опитувань Інституту соціології НАН України. Респондент мав можливість дати лише одну відповідь.

Джерело: [37, с. 28].

Моніторинги соціологічних змін, виконані Інститутом соціології НАН України до 2014 р., охоплювали всю Україну і були репрезентативними щодо всіх її макрорегіонів. Те саме стосується результатів роботи інших дослідницьких установ, чії результати використано в цьому тексті. Тимчасова окупація Росією АР Крим і окремих територій Донецької та Луганської областей змінила ситуацію. Проводити опитування й отримувати на окупованих територіях достовірні відомості, які формували б репрезентативний для всього суверенного простору України інформаційний масив, що уможливив би коректні порівняння з показниками попередніх років про досліджувані явища і процеси, стало неможливим. Описану обставину важливо враховувати в усіх випадках, коли зіставляються дані опитувань, виконаних до і після початку російської агресії. Цю обставину було не тільки враховано, але й обраховано за масивом запов-

нених анкет, а результати перерахунку представлено в згаданій статті І. Бекешкіної, звідки запозичено табл. 7, 8 і 9 та деякі коментарі до них.

Таблиця 8

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Ким Ви себе, насамперед, вважаєте?” у 2013–2014 рр., %**

	Захід		Центр		Південь*		Схід		Донбас*		Україна*	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Жителем села, району або міста, в якому Ви проживаєте	27,7	14,5	27,9	14,4	32,0	25,1	33,6	13,8	28,6	16,0	28,7	16,1
Жителем регіону (області або кількох областей), де Ви проживаєте	6,6	6,7	5,6	2,7	2,1	5,1	7,4	5,1	14,8	22,6	7,9	8,0
Громадянином України	55,9	70,1	56,3	75,7	41,4	59,5	48,1	66,7	41,7	37,0	50,7	64,6
Представником свого етносу, нації	3,2	3,2	2,4	1,9	3,9	1,0	0,9	3,2	0,3	0,0	2,0	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,4	0,3	3,7	2,7	10,5	5,6	6,8	8,6	11,7	19,3	6,6	5,5
Громадянином Європи	2,3	3,2	1,2	0,5	1,1	0,5	1,2	0,8	0,3	1,1	1,2	1,1
Громадянином світу	2,6	1,4	2,1	1,1	2,8	3,1	1,8	1,7	1,8	3,3	2,4	2,1
Інше	0,3	0,5	0,9	1,0	1,1	0,0	0,0	0,0	0,7	0,5	0,6	0,5

* Без урахування відповідей, отриманих за результатами опитування на пізніше окупованій території АР Крим, м. Севастополя і невідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей.

Джерело: [37, с. 29].

За даними табл. 8, від 2013 р. до 2014 р. в Україні різко зменшилася (на понад 12%) локальна самоідентифікація людей⁹. Відповідний показник на Сході став меншим на 22,1%, на Півдні – на 3,9%. Натомість поміж всеукраїнського загалу на 14% поширенішою стала національно-громадянська самоідентифікація. Особливо помітними ці зміни були в південних областях (збільшення на 18,1%), де українська влада спромоглася відвернути загрози так званої “російської весни”, та в східних (збільшення на 18,6%) – найбільш наближених до територій, де “російська весна” спричинила руйнацію основ життєдіяльності й загибель людей. Жителі регіону спостерігали й усвідомлювали це краще за осіб, які проживали далі від місць збройного конфлікту.

Виняток становив Донбас, представлений в опитуванні Донецькою областю. Там зменшилася частка осіб, які визначали себе найперше громадянином України (на 4,7%). Менше стало й тих, хто вважав себе, насамперед, жителем певної території: регіону і поселення (таких виявилось на 4,7% менше). Натомість помітно більше людей

⁹ Словосполученнями “локальна самоідентифікація/ідентифікація/ідентичність”, “локальне самовизначення” тощо) тут і далі позначається місцева/поселенська ідентифікація разом з регіональною/обласною.

назвалися громадянами СРСР. Серед імовірних причин описаної динаміки є те, що опитування проводилося в липні 2014 р., коли в регіоні відбувалися інтенсивні бої. Тоді й пізніше багато жителів Донецької та Луганської областей вважали й досі вважають, що українська влада нічого не зробила або зробила надто мало, щоб запобігти загрозам російської агресії та проросійського сепаратизму й установленню російсько-терористичного режиму в окремих донбаських районах [38, с. 235]. Імовірно, саме тому жителі Донбасу стали менше цінувати українське громадянство й належність до своєї локальної спільноти та більше самоототожнювалися з Радянським Союзом. Частіше таке мало місце серед людей середнього віку (30–35 років – 17%) і, особливо, старшого (понад 56 років – 32%), які пам'ятали мирне життя радянських часів, коли не було війни і прямих загроз їх життю.

У 2015–2016 рр. ситуація на підконтрольних Уряду України територіях Донецької та Луганської областей дещо стабілізувалася. Держава реалізувала там низку соціально-економічних, інфраструктурних, гуманітарних та інших програм, наслідком чого стали позитивні зміни в житті людей. Показник українського громадянського самовизначення жителів Донбасу збільшився майже на 7% і впритул наблизився до показника їх локального самовизначення, а ідентифікація з Радянським Союзом зменшилася (табл. 9).

Таблиця 9

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Ким Ви себе, насамперед, вважаєте?” у 2015–2016 рр., %***

	Захід		Центр		Південь		Схід		Донбас		Україна	
	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016
Жителем села, району або міста, в якому Ви проживаєте	19,2	23,3	20,0	17,5	36,8	34,7	23,9	19,5	24,7	28,9	23,0	22,1
Жителем регіону (області або кількох областей), де Ви проживаєте	3,7	5,0	3,7	6,7	5,7	4,7	7,9	5,4	20,5	18,1	6,4	6,9
Громадянином України	65,1	64,2	63,9	62,8	45,1	45,6	53,8	64,9	38,5	45,2	57,5	60,1
Представником свого етносу, нації	3,2	3,2	3,5	4,1	2,1	2,6	3,0	2,0	2,4	0,0	3,1	2,9
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,1	0,5	3,2	4,1	5,7	6,7	6,2	5,2	5,4	4,8	3,9	3,9
Громадянином Європи	2,1	0,5	1,4	1,4	0,5	0,5	1,2	1,5	0,6	0,0	1,3	1,0
Громадянином світу	4,3	2,9	3,7	3,0	4,1	4,1	3,9	1,0	7,2	2,4	4,2	2,6
Інше	1,3	0,3	0,7	0,5	0,0	1,0	0,0	0,5	0,6	0,6	0,6	0,5

*За результатами опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України на всій території країни, крім тимчасово окупованих територій Криму і окремих районів Донецької та Луганської областей. Респондент мав можливість дати лише одну відповідь.

Джерело: [37, с. 30].

У 2015–2016 рр. зменшився показник локальної ідентичності жителів південних областей (на 3,1%) і східних (на 6,9%). При цьому громадянська самоідентифікація південців майже не зазнала змін. Тим часом серед жителів Сходу вона збільшилася на 11,1% – найімовірніше, внаслідок тих самих причин, що й у попередньому річному проміжку.

Напередодні святкування 30-ліття незалежності України Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова провели опитування, яке підтвердило певну стабілізацію показника поширеності громадянської самоідентифікації у вітчизняному соціумі навколо середньої величини – 60% (після підняття до 64,6% у 2014 р. та зниження до 56,9% у 2017 р.). Дослідження показало збереження відносної сталості загальноукраїнських показників самоідентифікації локальної та інших. При цьому регіональний розподіл досліджуваних ідентифікаційних переваг показав помітне збільшення громадянської самоідентифікації в західних і особливо південних областях та зменшення в східних (табл. 9 і 10)¹⁰.

Таблиця 10

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Ким Ви себе, насамперед, вважаєте?” у 2021 р., %***

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Жителем села, району або міста, в якому Ви проживаєте	14,6	19,3	19,0	21,6	18,8
Жителем регіону (області або кількох областей), де Ви проживаєте	7,7	7,6	15,3	16,9	11,0
Громадянином України	70,9	62,2	55,0	45,0	59,0
Представником свого етносу, нації	2,7	1,8	1,7	2,3	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	0,0	3,0	2,5	7,7	3,5
Громадянином Європи	0,8	2,1	2,1	2,4	1,9
Громадянином світу	1,3	2,5	2,9	1,1	1,8
Інше	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4
Важко відповісти	1,5	1,3	1,2	2,6	1,6

* Респондент мав можливість дати лише одну відповідь.

Джерело: складено автором за [39].

У контексті проаналізованої динаміки ціннісних ідентифікацій (“Ким Ви себе, насамперед, вважаєте?”) важливо звернути увагу на діалектику зв’язку громадянської та етнічної самоідентифікацій. Наведені в табл. 6 і наступних таблицях результати масових опитувань дають підстави вважати, *по-перше*, що для етнічних українців, принаймні для переважної більшості таких, їхнє українське етнічне та національно-

¹⁰ Дослідження проведено 29 липня – 4 серпня 2021 р. в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2019 осіб. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

громадянське самоусвідомлення збігаються. А кожен, хто визначає сучасну українську націю як спільноту, утворену, насамперед, або виключно за етнічною ознакою, мимоволі й усупереч власним переконанням обмежує її чисельність украй невеликою частиною громадян. Імовірно, навіть меншою, ніж 1,8–4,2%, адже відбір респондентів відбувається з урахуванням поліетнічності населення країни. По-друге, громадянська (національно-громадянська) самоідентифікація стала пріоритетною щодо самоідентифікації етнічної також для більшості жителів країни, які не є етнічними українцями. Достатньо порівняти дані опитувань про пріоритети самовизначення з результатами перепису населення України 2001 р., згідно з якими особи іншої етнічної належності, ніж власне українська, становили 22,2% людського загалу; або зіставити їх з результатами соціологічних досліджень, які показують понад удвічі меншу, порівняно з даними перепису, частку осіб, які визначають свою національність (в етнічному сенсі) іншою, ніж власне українська. Їх національно-громадянське самоусвідомлення реалізується через протиріччя із етнічним самоусвідомленням різними способами, зокрема, через: конфлікт, зняття або гармонізацію особами іншої, ніж українська, етнічної належності (національності) внутрішнього протиріччя між їх, з одного боку, самоотождоженням зі “своєю” етнічною групою, що має власну самоназву, і, з другого боку, з визнанням своєї належності до спільноти громадян держави, найменування якої збігається із самоназвою її найчисленнішої етнічної групи [12].

Стала пріоритетність громадянської самоідентифікації в Україні в цілому та окремих її регіонах не означає однаковості розуміння, уявлень і почуттів, які спонукають людей до такого вибору. Восени 2016 р. Центр Разумкова проводив дослідження, анкети якого містила запитання: “Що для Вас особисто означає бути громадянином України?”, на яке пропонувалося обрати 3 варіанти відповіді (табл. 11)¹¹. Найчастішою з них майже в усіх регіонах, крім Сходу, було нейтральне: “Мати українське громадянство, український паспорт”.

Респонденти східних областей (39,1%) та Донецької і Луганської (40,5%) рідше пов’язували громадянство з емоційно забарвленим його зв’язком із життям на своїй Батьківщині, де рідний дім, рідня, рідна земля, природа. Це помітно вирізняло Схід поміж інших регіонів, де такій відповіді надала перевагу найбільша частка опитаних: приблизно 51% на Півдні й Заході та понад 44% у Центрі. Ще більшими були регіональні відмінності в частоті обрання відповіді “Відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій”: 18 і 25% на Сході і Донбасі, 31% і 33% на Півдні й у Центрі, 43% на Заході. Водночас 53% жителів Сходу, 27% – Донбасу, понад 40% – Півдня і Центру та більше ніж 32% – Заходу зробили патерналістський вибір: “можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії”. Менші регіональні відмінності показала частота вибору такого показника значущості громадянства як можливість брати участь у виборах і референдумах та

¹¹ Дослідження проведено 18–23 листопада 2016 р. в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованих територій АР Крим, м. Севастополь та окремих районів Донецької та Луганської областей. Опитано 2015 осіб. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

пишатися досягненнями своєї країни та її людей, а також упевненості бути захищеним у разі потрапляння в скрутну ситуацію за кордоном.

Таблиця 11

Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання: “Що для Вас особисто означає бути громадянином України?” у 2016 р., %*

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Мати українське громадянство, український паспорт	47,3	51,9	45,8	40,2	50,5	47,9
Жити на своїй Батьківщині, де рідний дім, рідня, рідна земля, природа	50,8	44,2	51,2	39,1	40,5	44,8
Можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії	32,2	43,3	46,8	52,8	26,9	40,6
Відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій	43,0	32,8	30,6	17,8	25,3	30,7
Мати можливість обирати Президента країни, Верховну Раду, місцеві ради, брати участь у референдумах	29,1	29,3	20,9	33,2	30,3	29,2
Можливість пишатися досягненнями своєї країни та її представників у різних сферах – економіці, науці, мистецтві, спорті	28,4	25,4	27,9	23,7	25,3	26,0
Упевненість, що українська влада захистить свого громадянина, якщо він потрапить у скрутну ситуацію за кордоном	22,2	24,4	26,5	20,5	23,4	23,3
Відчувати свою відмінність від представників інших держав	4,7	3,6	6,0	4,9	3,8	4,3
Інше	0,9	0,9	0,0	0,8	0,0	0,6
Я не громадянин України	0,0	0,1	0,9	0,0	0,0	0,2
Я хоч і громадянин України, але не хочу ним бути	0,5	0,3	0,5	1,3	3,2	1,0
Важко відповісти	1,4	1,2	0,9	2,2	6,3	2,1

* Респондентам пропонувалося зазначити три прийнятні варіанти відповіді.

Джерело: складено автором за [30, с. 25].

Почуття гордості за належність до спільноти громадян України. Про його динаміку дають уявлення результати опитувань, чи пишаються (або не пишаються) люди і якою мірою тим, що є громадянами України. Ці результати показано в табл. 12 та виконаному за її даними рис. 2¹². Їх зміни в часі схожі зі змінами величини показни-

¹² Сформовано за результатами моніторингових опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України.

ків пріоритетності громадянства та інших світоглядних цінностей, про які йтиметься далі та які інтегрують вітчизняну багатоманітність українського соціуму в націю.

Таблиця 12

Динаміка почуття гордості за належність до спільноти громадян України у 2004–2020 рр., %

	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Зовсім не пишаюся	8,9	5,2	7,1	7,5	7,2	7,9	9,3	5,1	5,0	4,9	6,0	5,9	4,4	2,9
Скоріше, не пишаюся	15,8	9,7	12,5	11,4	11,9	14,1	15,5	6,0	8,5	10,7	10,7	9,4	8,3	5,5
Скоріше, пишаюся	30,0	38,4	33,2	36,6	38,4	35,0	38,1	36,8	50,2	24,3	20,9	25,8	17,1	22,7
Дуже пишаюся	7,7	15,3	11,9	13,9	11,1	7,7	9,6	23,9	17,1	42,0	43,6	43,9	49,2	46,8
Важко відповісти	37,7	31,4	35,2	30,5	31,4	35,3	27,5	28,2	19,2	17,9	18,8	14,9	21,0	22,1

Джерело: складено автором за [36, с. 530].

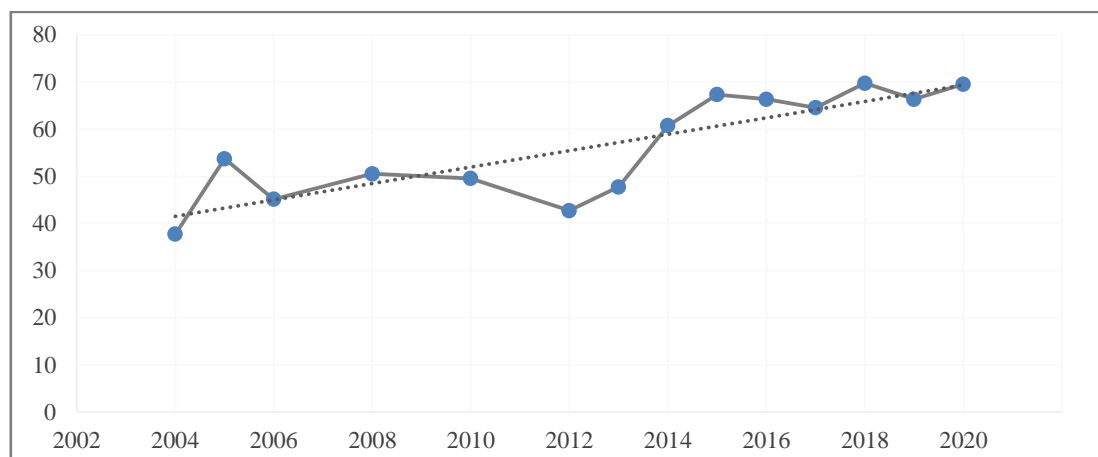

Рис. 2. Динаміка чисельності осіб серед дорослого населення, яке дуже пишається і, скоріше, пишається тим, що є громадянами України, %
Джерело: складено автором за [36, с. 530].

Ці зміни свідчать про їх висхідний тренд. Водночас, як і будь-які інші соціальні зміни, вони відбуваються подібно синусоїді. Вони корелюють з динамікою показників довіри (недовіри) до інституцій влади і позитивних (негативних) оцінок ситуації в країні та змін, що відбуваються й пов'язуються з обраним курсом і практичними діями чи бездіяльністю владних структур [40]. Попри таку кореляцію і навіть усупереч їй, особливо у випадках, коли дії влади не тільки посилюють недовіру до неї, але й спричиняють більш або менш масові протести, спільні національні інтеграційно-консолідаційні цін-

ності набирають помітно більшої ваги, порівняно з відносно спокійними часами. Причини такої оберненої залежності було описано в коментарях до динаміки громадянської самоідентифікації людей. Їх з'ясовували й інші дослідники [39–41].

Показники поширеності почуття гордості за належність до спільноти громадян України збільшуються в усіх регіонах, Південь і Схід не становлять винятку. Цю динаміку засвідчує порівняння відповідних показників станом на першу половину 2017 р. та на другу половину 2021 р. У першому випадку були дані, отримані Інститутом соціології НАН України. У другому – здобуті за результатами опитування, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва у співпраці з Центром Разумкова.

У 2017 р. 62,4% респондентів в Україні в цілому визначилися, що вони дуже і, скоріше, пишаються своїм українським громадянством. У 2021 р. таких стало 87,9%. Тогочасні регіональні показники змінилися так: Схід – 51,3% та 54,8%; Південь – 45,6% та 73,3%, Центр – 66,5% та 75,4%, Захід – 81,1% та 87,9% [39–41]. Отже, за поширеністю почуттів громадянської гордості першість зберіг західний регіон. Жителі Півдня показали найвище зростання серед свого загалу частки осіб, які пишаються громадянством України, за чотири роки – на 25,7%. Встановити причини цієї динаміки та міру її сталості, а також відмінності за роками поки неможливо через відсутність доступу до джерел порівнюваної інформації, якщо такі є. Саме порівнюваної, оскільки відмінності величини вибірки та інших обставин, зокрема, як сформульовано запитання, можуть давати різні, часом суперечливі, результати.

Проте у всіх випадках порівняння макрорегіональних показників ціннісних та інших світоглядних характеристик слід усвідомлювати, що вони не дають уявлення про специфіку окремих областей. Останню важливо досліджувати для адекватнішого оцінювання ситуації та розуміння того, якими мають бути обласні та місцеві особливості державної національно-інтеграційної політики та відповідної роботи інституцій місцевого самоврядування. У важливості цього легко переконатися, порівнявши наведені макрорегіональні відомості про динаміку пріоритетності громадянської ідентичності та почуття громадянської гордості з відомостями про ситуацію у кожній області окремо. Отримання таких відомостей потребує чималих організаційних і фінансових затрат, а тому нечасто можливе. У 2018 р. це спромоглася зробити Соціологічна група “Рейтинг”. Виконане нею дослідження показало, що за загальноукраїнського показника почуття гордості за належність до спільноти громадян України (69%) найближчим до нього на Сході був показник Дніпропетровської області (67%), віддаленішим – Запорізької (61%) і далеким – Луганської (55%), Донецької (53%) та Харківської (52%). На Півдні відповідні показники були такими: Херсонська область – 68%, Одеська – 60%, Миколаївська – 58% (табл. 13)¹³.

¹³ Спеціальний проект Соціологічної групи Рейтинг “Портрети регіонів”: Україна 2018. 3 16 листопада по 10 грудня 2018 р. опитано 40 000 респондентів в усіх областях України та м. Києві (по 1600 респондентів у кожній області), крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей. Похибка на рівні кожної області становить не більше ніж 2,4%, на рівні України – не більше ніж 0,5%.

Таблиця 13

**Регіонально-обласний розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Чи відчуваєте Ви гордість за те, що Ви громадянин України?” у 2018 р., %**

	Області та міста	Скоріше, так	Скоріше, ні	Важко відповісти
Україна		69	22	10
Захід	Волинська	87	2	10
	Закарпатська	70	12	18
	Івано-Франківська	86	6	8
	Львівська	84	7	9
	Рівненська	84	5	11
	Тернопільська	78	8	14
	Чернівецька	81	8	11
Південь	АР Крим	–	–	–
	м. Севастополь	–	–	–
	Миколаївська	57	19	24
	Одеська	60	12	28
	Херсонська	68	8	24
Схід	Дніпропетровська	67	9	24
	Донецька	53	18	29
	Запорізька	61	11	29
	Луганська	55	10	35
	Харківська	52	7	41
Центр	м. Київ	70	12	18
	Київська	74	10	16
	Вінницька	77	7	16
	Житомирська	72	5	23
	Кіровоградська	69	10	21
	Полтавська	59	6	35
	Сумська	71	11	18
	Хмельницька	75	7	19
	Черкаська	73	8	19
Чернігівська	73	13	14	

Джерело: складено автором за [42, с. 95–96].

Причини таких міжобласних відмінностей потребують спеціального вивчення. Зокрема, в частині перевірки гіпотези про зв'язок економічної специфіки областей з особливостями світоглядних характеристик їх населення. Почуття громадянства і громадянської гордості менш поширене в найбільш індустріалізованих областях, підприємства яких за радянських і пострадянських часів мали тісні зв'язки з Росією та іншими колишніми республіками Радянського Союзу. Після розпаду останнього, а потому під час готування Росією агресії проти України та в її перебігові, ці зв'язки були ослаблені або й розірвані. Підприємства втрачали замовлення й ринки, їх працівники – роботу та заробітки, зменшувалися доходи обласних і місцевих бюджетів. Монопольними власниками багатьох таких підприємств, переважно сировинних, металургійних та ін., що виробляють продукцію низької доданої вартості, ставали так звані “олігархи”,

для яких інвестиції в умови життєдіяльності людей є дуже далекими від пріоритетних. Все це впливало на рівні громадянської самоідентифікації, почуттів української громадянської гордості та патріотичних почуттів. Для їх істотного посилення недостатньо декомунізації, цілеспрямованого освітнього та виховного процесу, інформаційної та іншої гуманітарної політики. Необхідні демонополізація (деолігархізація) економіки та державне сприяння розвитку її потенціалу, створення сприятливих умов для розвитку внутрішньоукраїнської економічної конкуренції та для конкурентоздатного виходу підприємств на світові ринки з одночасним розвитком їх взаємовигідних зв'язків із суб'єктами господарювання в інших областях країни, водночас – створення нових добре оплачуваних робочих місць, розвиток комунальної інфраструктури та соціальної сфери міст і сіл тощо.

Патріотизм як національно-громадянська цінність. Громадянська самоідентифікація і громадянська гордість щонайтісніше пов'язані з патріотизмом – почуттям, яке стало однією з найдієвіших цінностей, що об'єднують людей у націю. Події 2013–2014 рр. стали потужними чинниками посилення його ролі в національно-громадянському єднанні та консолідації українців. Соціологи Центру Разумкова доказали це згадуваним дослідженням, проведеним у листопаді 2016 р., репрезентативним щодо всього дорослого населення країни (крім тимчасово окупованих територій). За самооцінками респондентів, найбільший вплив на посилення їхніх патріотичних почуттів мали героїзм і самовідданість українських військових, добровольців і волонтерів у боротьбі проти російської агресії та сепаратизму. Це зазначили понад 70% опитаних, з них 60% на Донбасі, понад 52% в інших областях Сходу, 78% у Центрі, 90% на Заході. Для 55% респондентів чинником посилення їх патріотизму стали російська агресія в АР Крим і на Донбасі та спричинені нею втрати. У переліку цих чинників третє місце за значущістю посів Майдан – 49,5%, цю позицію означили, зокрема, 26% жителів Півдня, 41% Донбасу та 28% інших східних областей; четверте – конфлікт на Донбасі та його наслідки. Найбільше міжрегіональне порозуміння в оцінюванні подій, які посилювали патріотичні почуття, перебувало в площині міжнародної підтримки України в протидії російській агресії. Найменший вплив на посилення патріотичних почуттів, за оцінками опитаних, особливо на Півдні та Сході, справили дії влади з реалізації реформ у 2014–2016 рр. (табл. 14)¹⁴.

Ставлення людей до влади та її дій і до України як незалежної суверенної держави, громадянами і патріотами якої вони себе вважають, дуже різняться. Всі соціологічні служби без винятку констатують високий рівень недовіри до владних інституцій, який у край рідко і на нетривалий проміжок часу може змінюватися до більшої або меншої величини з позитивним знаком. Зазвичай це трапляється одразу після виборів і триває, доки сподівання людей на новообраних владущих чи владущого не зміняться розчаруванням. Проте й за найнижчих показників довіри до влади та її посадовців, держава і державна незалежність залишаються для людей дуже важливими. Як із сум-

¹⁴ Дослідження проведене 18–23 листопада 2016 р. в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованих територій АР Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей. Опитано 2015 респондентів. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

ною іронією й водночас великою повагою до українців і України написав один з найшанованіших соціологів Є. Головаха: “Нація – це народ, який відчуває нерозділену любов до своєї держави”.

Таблиця 14

Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання про події, які посилили почуття патріотизму у 2016 р., %

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Героїзм, самовідданість українських військових, добровольців, волонтерів у боротьбі проти російської агресії та сепаратизму	90,1	77,9	60,9	52,4	59,2	71,0
Російська агресія проти України: анексія АР Крим, підтримка Росією сепаратистів, що принесли значні людські та економічні втрати	76,1	64,2	39,2	30,9	44,3	54,8
Майдан	76,8	55,8	25,9	27,8	41,5	49,5
Конфлікт на Донбасі та його наслідки	65,0	53,3	37,0	34,5	44,3	49,2
Міжнародна підтримка України у протидії російській агресії	39,2	34,5	23,7	20,7	28,6	30,9
Дії влади з реалізації реформ у 2014–2016 рр.	12,9	18,7	13,8	4,7	7,0	15,8

Примітка: Респондентам пропонувалося зазначити три прийнятні варіанти відповіді.

Джерело: складено автором за [30, с. 26].

Державна незалежність України – національне надбання і національна цінність. Це показали підсумки Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. із запитанням у бюлетені: “Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?”. Тоді понад 90% політично активного дорослого населення України всіх національностей відповіли “Так”. Регіональні відхилення від загальноукраїнського показника давали для проукраїнськи орієнтованої частки посадовців, політикуму і громадянського суспільства, а також для їх опонентів достовірне знання про загальні та територіальні кількісні характеристики державно-політичних переваг і національно-громадянського самоусвідомлення людей.

Постреферендумний розвиток української нації і ставлення громадян до її державницького самовизначення відбувалися хвилеподібно і регіонально нерівномірно. Відповідна динаміка вивчається від 1992 року. Це робить, зокрема, Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). У 1992–1993 рр. КМІС опитував респондентів за репрезентативною для всього дорослого населення вибіркою, як би вони проголосували у разі проведення в день дослідження референдуму щодо проголошення державної незалежності України. Надалі (від 1994 р.) ставлення населення до державної незалежності України з’ясовувалося за результатами розподілу відповідей на запитання:

“Якими Ви бажали б бачити взаємовідносини з Росією?” з трьома варіантами відповіді: “Україна і Росія мають об’єднатися в одну державу”, “Вони мають бути як з іншими державами: із закритими кордонами, візами, митницями”, “Україна і Росія мають бути незалежними, але дружніми державами: з відкритими кордонами, без віз та митниць”. Такі варіанти відповіді давали можливість висловитися за незалежність України як тим, хто бажає щонайповнішого відмежування України від Росії, так і прихильникам збереження з нею близьких відносин.

Зміни частки прихильників державної незалежності за роками опитування, проведеного КМІС, показано на рис. 3.

Водночас вивчався зв'язок динаміки ставлення українських громадян до державної незалежності зі змінами економічної ситуації та з випадками військових акцій і агресивної політики кремлівської влади. Уявлення про останній аспект можна скласти за інформацією на рис. 4.

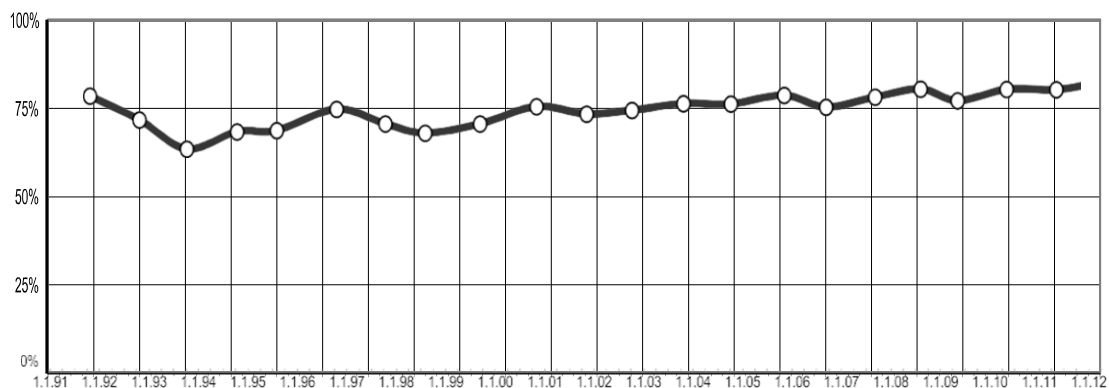

Рис. 3. Динаміка середньорічної чисельності прихильників незалежності України з грудня 1991 р. до кінця 2013 р., %

Джерело: за даними КМІС [43].

За результатами дослідження дійшли таких висновків:

1. Переважною тенденцією у перших десятиліттях незалежності є зростання національної цінності державного суверенітету завдяки поширенню прихильності до нього населення та укріплення стабільності цього процесу через зменшення його мінливості.

2. На зміни в часі підтримки населенням державного суверенітету України протягом перших двох десятиліть незалежності значною мірою впливали зміни доходів найбіднішого квантиля населення та (принаймні протягом другого десятиліття) зміни чисельності сімей середнього рівня споживчих спроможностей, а обернено впливали зміни чисельності сімей найнижчого рівня споживчих спроможностей.

3. Певний внесок у поступове зростання підтримки державного суверенітету час від часу надавали не вмотивовані економічно короткострокові стрімкі зростання його підтримки, що відбувалися під час воєнних акцій з боку Росії [43].

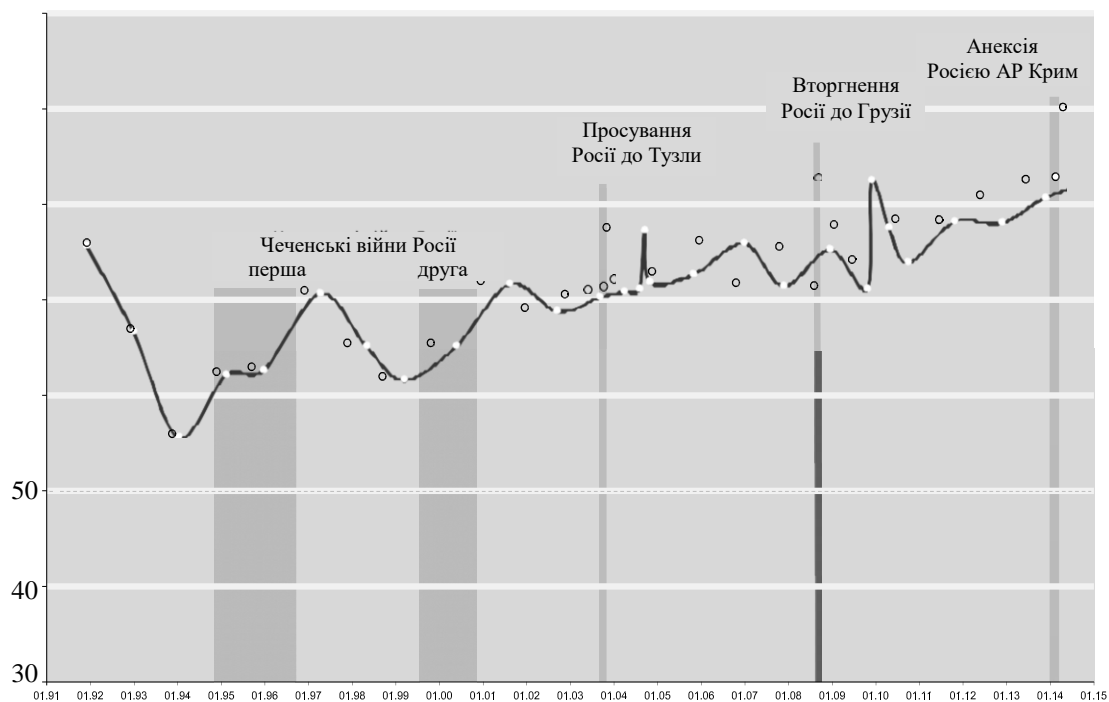

Рис. 4. Динаміка підтримки незалежності України у 2003, 2008 та на початку 2014 р. на фоні динаміки її середньорічної підтримки у 1992–2013 рр., %

Джерело: за даними КМІС [43].

У травні 2015 р. частка громадян, які заявили про підтримку державної незалежності України, становила 91% [44]. Цей та інші результати проведеного КМІС опитування 2022 респонденти репрезентативні щодо всієї країни, крім непідконтрольних місцевостей Луганської області та АР Крим, де опитування не проводилося. Якщо порівняти відповіді на ті самі запитання в травні 2013 р. (за державну незалежність України тоді висловилися 80% респондентів з опитаних 2030), то цей показник збільшився на 10%. Ще показовішою стала зміна співвідношення його складових – ставлення українців до того, якими мають бути відносини незалежної України і РФ (рис. 3). У травні 2013 р. 11% опитаних підтримали закритість кордонів, візовий режим і митниці в українсько-російських відносинах; 69% були прихильниками відкритості міждержавного кордону без віз і митниць. Через два роки – в травні 2015 р. – відповідні показники становили 45% і 46% (рис. 5).

Отже, після окупації Росією АР Крим та її збройної агресії щодо Донбасу за відносини України з РФ із закритими кордонами, візами й митницями висловилися на 34% більше українців, ніж у 2013 р. А кількість прихильників державної незалежності, які воліють дружніх відносин з РФ з відкритими кордонами без віз і митниць, стала на 23% меншою.

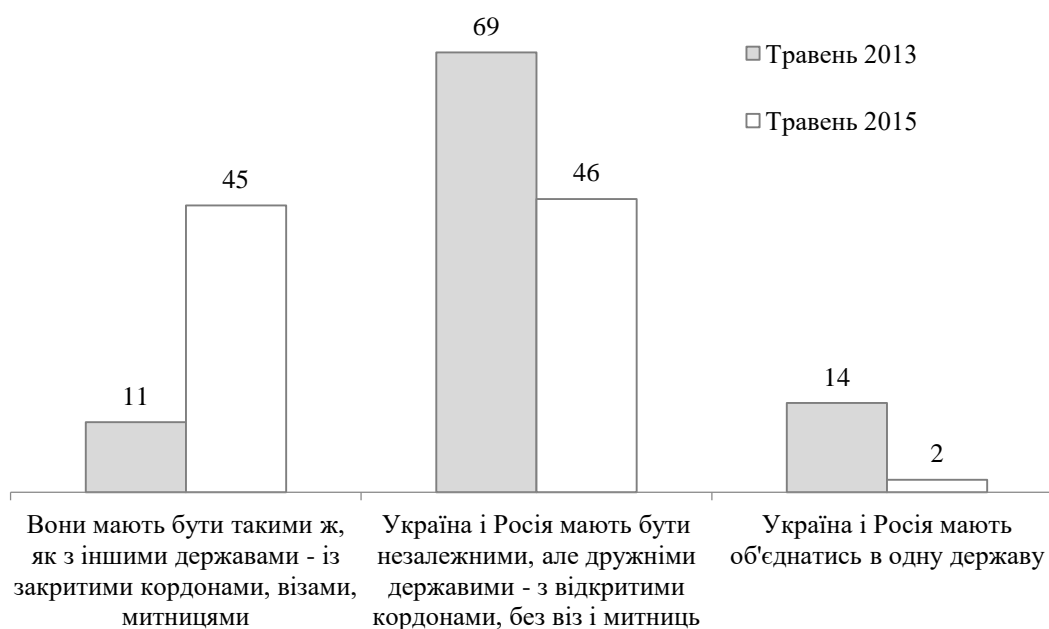

Рис. 5. Відповіді респондентів на запитання: “Якими Ви хотіли б бачити відносини України з Росією?”, %*

Примітка: Омнібус КМІС, травень 2013 р., F2F, вся Україна, n = 2030. Омнібус КМІС, травень 2015 р., F2F, вся Україна (крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей, n = 2022).

Джерело: [44, с. 38].

У травні 2015 р. порівняно з травнем 2013 р. різко зменшилася частка прихильників об'єднання України і Росії в одну державу як у країні в цілому, так і в її регіонах: у Центрі – від 8% до 1%, на Заході – від 3% до 1%, на Півдні – від 20% до 2%, на Сході – від 28% до 6% (не опитували жителів тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Луганської області). Зі зрозумілих причин 2015 р. КМІС не вивчав бачення жителями АР Крим перспективи українсько-російських відносин. Проте важливо мати на увазі той факт, що менше ніж за рік до кримського псевдореферендуму (в травні 2013 р.) менше ніж чверть опитаних КМІС респондентів з АР Крим (24%) дали ствердну відповідь на запитання про бажаність об'єднання України та Росії в одну державу [44].

Попри багатолітнє культивування на Донбасі проросійсько-сепаратистських настроїв, їх соціальна база в регіоні також була обмеженою. Підстави для цього твердження дає опитування, проведене КМІС [45] усередині квітня 2014 р. – вже після фактичної окупації Росією АР Крим та під час розгортання російської агресії на Дон-

басі¹⁵. У квітні 2014 р. об'єднання України з Росією підтримали б у Донецькій області 27,5% опитаних (з них: 11,9% – безумовно, 15,6% – скоріше); в Луганській області – 30,3% (з них 13,2% – безумовно та 17,1% – скоріше) .

Поміж прихильників ідеї відокремлення Донецької та Луганської областей від України й орієнтованих на Росію тоді переважали малоактивні симпатки і було зовсім небагато осіб, які потенційно могли стати терористами: 3,5% жителів Донецької області і 2,5% жителів Луганської області висловлювали готовність приєднатися до російської армії в разі її вторгнення в Україну. Якщо порівняти ці показники з відомостями про 5–7 мільйонів людей, які на той час через різні причини залишилися на непідконтрольних Уряду України територіях Донецької та Луганської областей, і сучасні дані про 20–30 тис. осіб з-серед місцевого населення в складі збройних формувань “ДНР” і “ЛНР”, можна впевнено констатувати, що насправді агресор отримав помітно меншу підтримку, ніж міг очікувати. Надто, коли брати до уваги, що немалу частку бойовиків з-серед місцевих становлять примусово мобілізовані, а також ті, хто втратив роботу і взяв до рук зброю заради заробітку.

Більшість жителів Донбасу не підтримувала сепаратистів, хоча і не зважилася виступити проти них, вирішивши перечекати “смутні часи”.

Якою стала пізніше і якою нині є частка осіб, які “за” і які “проти” збереження Донбасу в складі України поміж жителів непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей? Спроби таких досліджень мають місце. Проте достовірність їх результатів потребує серйозної верифікації. Зокрема, з огляду на низьку ймовірність отримання правдивих відповідей від респондентів, цілком залежних від “людей зі зброєю”.

Навіть за цієї ситуації соціологам Львівського національного університету імені Івана Франка в співпраці з Університетом штату Мічиган (США) у 2015 р. вдалося продовжити започатковане ще у 1994 р. щоп'ятилітнє порівняльне дослідження ідентифікаційних процесів серед жителів Донецька та Львова. Було з'ясовано, що в умовах триваючої російської агресії, посилення сепаратизму, утворення “ДНР” та “ЛНР” у цих двох містах триває еволюція консервативного типу, але різноспрямована. Львів стає більш проукраїнським, тоді як Донецьк повільно дрейфує в бік “русского міра”. У Львові зафіксовано усталений порядок ідентичностей на чолі з українською та громадянською, а в окупованому Донецьку спостерігається повернення до локальної та загальної регіональної ідентичностей [46].

Тим часом соціологічні дослідження показують в усій Україні, крім окупованих територій, продовження позитивних для державної незалежності змін. Відбувається це попри далекі від однозначності відповіді на запитання, чого було більше за 30 років від Дня проголошення незалежності України – позитивного чи негативного [39]. 17,8% від усього загалу опитаних зазначили, що більше позитивного, 29,1% – більше негативного, 46,3% – скільки позитивного, стільки й негативного. Тільки в Західному

¹⁵ Дослідження проведено 10–15 квітня 2014 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення газети “Дзеркало тижня”. Опитано 3233 жителів Півдня і Сходу континентальної України (похибка вибірки не перевищує 0,95%).

регіоні позитивні оцінки перевищили негативні, 28,6% та 16,1%, відповідно. Співвідношення позитивних і негативних оцінок в інших регіонах виявилося таким: Центр – 17,1% проти 26,8%, Південь – 6,2% проти 38,6%, Схід – 14,6% проти 39,8%. Водночас плюс/мінус половина опитаних на Заході, в Центрі та на Півдні обрали відповідь “Скільки позитивного, стільки й негативного” (виявлені відмінності були в межах похибки). На Сході цій відповіді віддали перевагу 37,3% респондентів.

Одночасно з опитуванням Фонду “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва та Центру Разумкова група “Рейтинг” телефонно-комп’ютерним інструментарієм проводила власне дослідження¹⁶. Серед отриманих результатів (табл. 15, 16) – обласний розподіл відповіді на запитання “Чи підтримали б Ви сьогодні проголошення незалежності України, якби стояв такий вибір?”. “Так” відповіли б 80%, “ні” – 15% респондентів. Підтримали б проголошення незалежності понад 80% в усіх західних областях (від 83% у Чернівецькій до 95% у Львівській). У Центрі помітним було б перевищення загальноукраїнського показника в Києві, Житомирській та Черкаській областях, в інших перевищення становило б 1–2%. На Півдні тільки Миколаївська область дала б результат 81%, дві інші значно менше. На Сході голосували б “за” в діапазоні від 66% у Луганській області до 75% у Дніпропетровській області. Водночас показник опитаних, які не підтримали б проголошення незалежності, в південних і східних областях (крім Миколаївської та Херсонської області) значно перевищив загальноукраїнські 15%.

Попри виявлені відмінності, у разі проведення референдуму за теперішніх умов, вибір на користь державної незалежності зробили б українські громадяни в усіх без винятку областях.

Це саме дослідження “Рейтингу” дало відомості, що змінюють дещо спрощене уявлення про зовнішньополітичні орієнтації всередині українського соціуму (табл. 16). Отримано кількісно великий показник прихильників рівновіддаленості від Росії та Європи в усіх без винятку макрорегіонах, областях і в столиці. А в областях Сходу і Півдня вибір рівновіддаленості в разі перевищує проросійський. Цей феномен потребує додаткового спеціального вивчення й осмислення в аспекті його змістовного наповнення: це ізоляціонізм, іншовекторність чи щось інше? Але за будь-якої відповіді на це запитання, представлені в таблиці показники засвідчують, що агресія з боку Росії відштовхнула від неї велику частку колишніх прихильників в областях Півдня та Сходу, зокрема, в Донецькій і Луганській. Хоча в двох останніх і досі чимало прихильників “російського вектору”: від 22% опитаних у першій до 30% у другій. Не виключено, цю прихильність певною мірою у них формує переживання за долі рідних і земляків на окупованих територіях, відновлення українського суверенітету щодо яких у близькій перспективі бачиться малоімовірним.

¹⁶ Дослідження проведено 20 липня – 9 серпня 2021 р. методом телефонного інтерв’ю. Опитано 20 тис. респондентів віком від 16 років в усіх областях, крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей. Помилка репрезентативності дослідження по Україні – не більше ніж 1,0%, по області – не більше ніж 4%.

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Чи підтримали б Ви сьогодні проголошення незалежності України,
якби стояв такий вибір?” у 2021 р., %**

	Області та міста	Так	Ні	Важко відповісти
Україна		80	15	5
Захід	Волинська	91	5	4
	Закарпатська	87	9	4
	Івано-Франківська	92	6	3
	Львівська	95	4	1
	Рівненська	88	9	3
	Тернопільська	93	4	3
	Чернівецька	83	13	4
Південь	АР Крим	–	–	–
	м. Севастополь	–	–	–
	Миколаївська	81	14	5
	Одеська	69	23	8
	Херсонська	76	17	7
Схід	Дніпропетровська	75	20	5
	Донецька	66	26	9
	Запорізька	68	27	5
	Луганська	62	30	8
	Харківська	70	24	6
Центр	м. Київ	86	10	4
	Київська	82	12	6
	Вінницька	81	14	4
	Житомирська	84	13	4
	Кіровоградська	82	11	6
	Полтавська	79	17	4
	Сумська	79	17	4
	Хмельницька	82	13	6
	Черкаська	83	14	3
	Чернігівська	80	18	2

Джерело: складено автором за [47, с. 9].

Щодо описаних контекстів, соціологи зазначають, що за 30 років незалежності України зросло покоління людей, яке за своїми поглядами, ідеями, цінностями та мріями помітно вирізняється серед інших демографічних груп. Регіональні світоглядні відмінності стають менш вагомими, поступаючись віковому фактору. Молодь, яка народилась і зростала в нових умовах глобального світу та не знала бар'єрів радянського часу, сьогодні задає нові тренди життя, ламає стереотипи, традиції, формує нові запити. Молоде покоління демонструє найвищий рівень підтримки незалежності України – 87%.

Таблиця 16

Розподіл відповідей респондентів на запитання: “Який зовнішньополітичний вектор є оптимальним для України?” у 2021 р., %

	Області та міста	У бік Європи	У бік Росії	Рівновіддаленість від Росії та Європи	Важко відповісти
Україна		50	9	35	6
Захід	Волинська	64	3	29	4
	Закарпатська	58	6	32	5
	Івано-Франківська	71	2	22	5
	Львівська	73	2	23	3
	Рівненська	65	2	28	5
	Тернопільська	73	0	24	3
	Чернівецька	60	3	34	3
Південь	АР Крим	–	–	–	–
	м. Севастополь	–	–	–	–
	Миколаївська	34	16	46	4
	Одеська	33	19	40	8
	Херсонська	44	13	36	7
Схід	Дніпропетровська	40	12	40	7
	Донецька	26	22	44	9
	Запорізька	39	14	40	7
	Луганська	24	30	37	9
	Харківська	31	20	41	8
Центр	м. Київ	60	5	32	4
	Київська	57	4	34	6
	Вінницька	58	4	34	4
	Житомирська	55	5	35	6
	Кіровоградська	47	9	34	9
	Полтавська	44	7	45	4
	Сумська	44	10	37	9
	Хмельницька	58	3	34	6
	Черкаська	57	7	32	4
	Чернігівська	49	10	34	6

Джерело: складено автором за [47, с. 75].

Найбільше тих, хто підтримує європейське майбутнє України, серед наймолодших (16–24 роки). Поміж них 66% за вступ в НАТО, 75% за вступ в ЄС.

Питання вступу до Євросоюзу, хоча і має регіональні відмінності (підтримка зменшується у напрямі із Заходу на Схід), але не так критично “розділяє” суспільство, як питання вступу до НАТО.

У цілому серед наймолодших (віком 16–24 роки), на відміну від старших, простежується тенденція до консолідації навколо проєвропейської ідеї України. Навіть на Сході, де більшість проти вступу в ЄС, серед молоді більшість висловлюється за (58%) [47].

Висновки і пропозиції. Щоб успішно відповідати на безперестанні економічні, соціальні, культурні й усі інші виклики, зокрема, на збройну агресію Росії проти Укра-

їни, багатоскладовому й різнорідному вітчизняному соціуму потрібне єднання довкола спільних цінностей. Такі цінності будуть інтегративними тоді, коли державні інституції й громадяни, принаймні, більшість з них, матимуть подібне або однакове розуміння того, якою є і має бути сучасна українська нація.

У 2019 р. вітчизняний законодавець постулював, що український соціум утворюють дві українські нації: етнічна і громадянська; перша є системним складником другої.

Таке свідоме чи неусвідомлене “роздвоєння” і його впровадження у правове поле держави суперечить не тільки Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1735 (2006) від 26 січня 2006 р. за назвою “Про поняття “нація”. Воно не узгоджується з динамікою уявлень більшості громадян країни. Ці уявлення унаочнюють результати масових опитувань. Вони показують, що українці, незалежно від місця проживання і політичних орієнтацій, етнічних, мовних, релігійних та інших світоглядних переваг, дедалі більше зближуються довкола уявлення, донедавна найбільш властивого жителям незахідних регіонів держави: “Українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей”. Серед новітніх чинників такої динаміки – солідаризація населення всіх регіонів країни перед викликами російської агресії.

Водночас ця динаміка не тільки не послаблює, але й посилює у людності українського і неукраїнського етнічного самоототожнення на Півдні й Сході та в усіх інших регіонах країни важливості власне етноукраїнських культурних цінностей, включно з українською мовою як державною.

Дедалі більше людей, особливо молодих, які проживають у південних і східних областях України, цінують незалежність своєї держави та українського громадянства, пишаються ними й виявляють патріотичні почуття. Це зближує їх з молоддю Центру та Заходу України.

Водночас величина показників поширеності національно-громадянських цінностей унаочнює наявність помітних відмінностей і тоді, коли порівнюються макрорегіони, і тоді, коли з’ясовуються відмінності між областями та районами, міськими, селищними й сільськими громадами. Такі відмінності є нормальним явищем для будь-якої країни. Називати його поширеним терміном “амбівалентність” немає переконливих підстав. Якщо обирати стислий, але більш адекватний термін, цьому явищу більше відповідатиме слово “поліморфізм”.

Годі очікувати, що колись український соціум стане однорідним. Зокрема, з огляду на очікуване та неминуче у близькому й віддаленому майбутньому збільшення кількості іммігрантів до України з країн із зовсім іншою культурою і цивілізаційною специфікою. Ця обставина має братися до уваги, коли розробляється й реалізується політика сприяння національно-громадянському єднанню вітчизняного людського загалу.

Не виключено, що імміграційний виклик не тільки урізноманітнить український соціум. Він може сформулювати запит на потужнішу інтеграцію теперішнього багатоманіття як відповіді на загрозу руйнування звичного натиском інакшого.

Державна політика, орієнтована на упередження й відвернення дезінтеграційних загроз, розвиток і консолідацію українського соціуму як нації, буде ефективною, якщо матиме належне науково-інформаційне забезпечення. Важливою складовою такого забезпечення має стати постійний моніторинг та аналіз динаміки соціальної бази національно-громадянських цінностей і чинників цієї динаміки на всеукраїнському та регіональних і місцевих рівнях, серед громадян, які належать до національних меншин і корінних народів України. Відповідні дослідження можуть виконувати на основі державного замовлення установи Національної академії наук України й інші державні та недержавні аналітичні центри.

Щоб інституції держави і місцевого самоврядування спільно з громадянським суспільством успішно працювали на розвиток українського соціуму як нації, необхідно узгодити законодавство із суспільним запитом. Відповідно до цього запиту слід розробляти й утілювати державну політику захисту та культивування об'єднаних цінностей українського громадянства як правового та емоційного зв'язку людей з країною, гордості за належність до спільноти українських громадян, українського патріотизму, державної незалежності України.

Збільшення й вирівнювання регіональних показників поширення цих цінностей, розширення та консолідація соціальної бази їх носіїв потребують розроблення й донесення до людей спільного бачення перспектив розвитку держави й суспільства, розв'язання загальних соціально-економічних, безпекових і гуманітарних проблем.

Зокрема, для понад $\frac{3}{4}$ жителів Півдня і трохи менше – Сходу, щоб відчувати гордість за свою державу, найперше потрібно, щоб вона стала політично стабільною і економічно розвинутою та забезпечувала умови для підвищення життєвого рівня людей. У цьому з ними солідарні переважна більшість громадян із західних і центральних областей.

Відповідно, державна етнонаціональна політика має також узгоджуватися з її економічною політикою та орієнтацією останньої на подолання регіональних диспропорцій зайнятості та трудових доходів економічно активного населення. Програми стимулювання інвестицій мають враховувати важливість вирівнювання регіонів за умовами користування громадянами економічними та соціальними правами й благами, за якістю життя і соціального захисту населення. Це важливо як універсальний стандарт соціальної держави і як інструмент усунення приводів для поширення політичних спекуляцій на кшталт того, жителі якого етнокультурного регіону краще живуть і чому.

Українських громадян різних регіонів, етнічної належності, мовно-культурних, політичних та інших переваг зближує вимога подолання корупції та притягнення корупціонерів до відповідальності, важливість приходу до влади чесних і професійних службовців, зменшення розриву між статками багатих і бідних, збільшення участі громадян у вирішенні питань розвитку країни.

В оцінці національно-інтеграційного потенціалу Донбас із Заходом і Центром України зближує запит на звільнення окупованих територій і досягнення миру з Росією шляхом переговорів на умовах України. Для інших областей Сходу це не так важливо.

Жителі Сходу (Дніпропетровської, Запорізької і Харківської областей) більш прихильні до зближення культурних і мовних традицій спільнот громадян України різних національностей з культурою українського етносу і вироблення на цій основі сучасної української культури. Натомість для тих, хто мешкає в Донецькій і Луганській областях і особливо на Півдні, важливіше збереження й заохочення звичних культурних традицій і мовних практик.

Національно-громадянська інтеграція і консолідація вітчизняного загалу потребує системної цільової роботи з розроблення, постійного вдосконалення та реалізації державних, регіональних і місцевих програм патріотичного, в тому числі військово-патріотичного виховання, політики історичної пам'яті, інформаційної політики та політики інформаційної безпеки й протидії російській агресії в соціально-гуманітарній та інформаційній сферах на всій території держави, включно з тимчасово окупованою АР Крим і тимчасово непідконтрольними Уряду України територіями Донецької та Луганської областей.

У цьому контексті ще більшої актуальності набула потреба в податковому та іншому заохоченні виробництва якісного конкурентоздатного національного продукту в галузях культури, в роботі засобів масової інформації, видавничій діяльності, кіно- і телевиробництві, кінопрокаті тощо. Важливо виявляти й використовувати можливості мережових комунікативних ресурсів на користь Української держави та громадянського суспільства.

Пріоритетним має стати утвердження стандартів етнонаціональної толерантності у професійній поведінці працівників ЗМІ, установ освіти, управління тощо.

Необхідні розроблення та реалізація всеукраїнських, регіональних і місцевих програм розвитку міжкультурного діалогу та просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання й освіти, засобами масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію і традиції населення різних регіонів країни для їх взаємопізнання та порозуміння, для формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною своєрідністю, ціннісними орієнтаціями. Це сприятиме подоланню негативних стереотипів і міфів жителів одних регіонів щодо інших.

Доцільно направляти для роботи в місцевих органах влади вихідців з інших областей. Такими можуть бути підготовлені через державне замовлення випускники закладів вищої освіти, зокрема, Національної академії внутрішніх справ України, Національної академії Служби безпеки України, а також інших – освітянських, медичних тощо.

Список використаних джерел

1. Шайгородський Ю. Ціннісно-сміслові основи реформування українського суспільства. *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України, 2019. С. 271–300. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/demokratysatsia_politychnyh_instytutiv.pdf

2. Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования. Киев: Наукова думка, 1993. 228 с.
3. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
4. Мотиль О. Реконцептуалізація націй. *Критика*. 2000. № 10 (36). С. 4–12.
5. Колодій А. Проблеми націй і націоналізму в сучасній західній науковій літературі. *Народознавчі зошити*. 2001. № 2. С. 199–211.
6. Націоналізм: антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. 684 с.
7. Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: навчальний посібник. Київ: Університет економіки та права “КРОК”, 2007. 192 с.
8. Котигоренко В., Майборода О., Нагорна Л., Шкляр Л. Українська етнополітологія: становлення, теоретико-методологічні засади. Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. С. 13–84.
9. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 704 с.
10. Котигоренко В. Нація як діалектична лексема. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України*. 2012. Спеціальний випуск. С. 111–129. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/panchuk_zbirka.pdf
11. Котигоренко В.О. Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3-4 (83-84). С. 153–174.
12. Котигоренко В.О., Панчук М.І. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум*. 2020. № 1 (72). С. 9–40. <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.009>
13. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983. 240 p.
14. Seton-Watson H. *Nations and States. An Enquiry into Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder, Colo: Westview Press, 1977. 580 p.
15. Гібернау М. Ідентичність націй. Київ: Темпора, 2012. 312 с.
16. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/dolannia_ambivalentnosti.pdf
17. Гнаткевич Ю. Про кризу національної ідентичності в незалежній Україні. *Українська правда*. 2009. 20 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/02/20/3749939/>
18. Маланюк Є. *Малоросійство*. Нью Йорк: Видання вісника ООЧСУ, 1959. 31 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/213/file.pdf>
19. Kuzio T. Competing National Identities and Democratization in Ukraine: The Fifth and Sixth Cycles in Post-Soviet Ukrainian History. *Acta Slavica Iaponica*. 2013. Vol. 30. P. 27–46.
20. Wilson A. *Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 289 p.
21. Shulman S. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine. *Slavic Review*. 2005. Vol. 64. Issue 1. P. 59–87. <https://doi.org/10.2307/3650067>
22. Himka J.-P. The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies*. 2006. Vol. 1-4. P. 483–484.
23. Грабовський С. Україна між “там” і “тут”: креольська альтернатива. *Українська правда*. 2011. 12 січня. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/01/12/5773660/>
24. Гриньов В. *Нова Україна: якою я її бачу*. Київ: Абрис, 1995. 92 с.

25. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. Київ: Центр досліджень національної безпеки при НаУКМА, 1999. 63 с.
26. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. *Національна безпека та оборона*. 2006. № 7 (79). С. 2–38.
27. Громадська думка про ситуацію в країні, владу, політиків і політичні процеси, стан дотримання прав людини. *Національна безпека та оборона*. 2006. № 11 (83). С. 2–26.
28. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека та оборона*. 2007. № 9 (93). С. 2–31.
29. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості (Інформаційно-аналітичні матеріали за результатами першого етапу проекту Центру Разумкова “Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності”). *Національна безпека та оборона*. 2016. № 3-4 (161-162). С. 2–117.
30. Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи (Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова). *Національна безпека та оборона*. 2016. № 7-8 (165-166). С. 2–86.
31. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
32. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України (Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова). *Національна безпека та оборона*. 2017. № 1-2 (169-170). С. 2–61.
33. Україна: 30 років на європейському шляху / Ю. Якименко [та ін.]; Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Київ: Заповіт, 2021, 392 с.
34. Всеукраїнський перепис населення 2001 року. URL: <https://2001.ukrcensus.gov.ua/>
35. Оцінка громадянами України головних тез статті В. Путіна “Про історичну єдність росіян та українців” (липень – серпень 2021 р.). Центр Разумкова. 2021. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnykh-tez-statti-v-putina-pro-istorychnu-iednist-rosiian-ta-ukraintsiv>
36. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 7 (21) / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. 547 с.
37. Бекешкіна І. 25 років незалежної України: шлях єднання чи роз’єднання? *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 3 (17). Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. С. 24–35.
38. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь / Рафальський О.О., Котигоренко В.О., Панчук М.І. Київ: ППІЕНД, 2015. 268 с.
39. 30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому (липень – серпень 2021 р.). Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. Центр Разумкова. 2021. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/30-rokiv-nezalezhnosti-i-aki-zdobutky-i-problemy-zrostantia-bachat-ukraintsy-i-na-shcho-spodivaiutsia-u-maibutnomu>
40. Балакірева О.М., Дмитрук Д.А. Динаміка рівня довіри до органів влади та соціальних інституцій. *Український соціум*. 2021. № 1 (76). С. 102–113. <https://doi.org/10.15407/socium2021.01.102>
41. Степаненко В. Українська громадянська гордість: динаміка й особливості. Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Вип. 4 (18). Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. С. 28–34.
42. “Портрети регіонів”: підсумки, зведені дані, порівняльний аналіз між областями. Соціологічна група “Рейтинг”. 2018. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/portrety_regionov_itogi_svodnye_dannye_sravnitelnyy_analiz_mezhdu_oblastyami.html

43. Хмелько В.С. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки). *Наукові записки НаУКМА*. 2014. Т. 161. Соціологічні науки. С. 3–9.
44. Українське суспільство (травень 2015). Київ: Київський міжнародний інститут соціології, 2015. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=4>
45. Ведернікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого. *Дзеркало тижня*. 2014. 18 квітня. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo-.html>
46. Маланчук О., Черниш Н. Й., Сусак В. І. Форсований вибір: ідентичності та постави до і після Майдану. *Український соціум*. 2016. № 4 (59). С. 8–20. <https://doi.org/10.15407/socium2016.04.008>
47. Покоління Незалежності: цінності та мотивації (20 липня – 9 серпня 2021). Соціологічна група “Рейтинг”. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_generation_of_independence_082021.pdf

Отримано 02.12.21 та оновлено 13.12.21

References

1. Shayhorodskyy, Yu. (2019). Value-semantic bases of reforming Ukrainian society. In *Democratization of political institutions and social development in Ukraine* (pp. 271-300). Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
2. Maiboroda, A. (1993). Theory of ethnopoltics in Western social science: structure and principles of research. Kiev: Naukova dumka [in Russian]
3. Kasianov, G. (1999). Theories of Nation and Nationalism. Kyiv: Lybid [in Ukrainian]
4. Motyl, O. (2000). Reconceptualization of nations. *Krytyka – Critique*, 10 (36), 4-12 [in Ukrainian]
5. Kolodii, A. (2001). Problems of nations and nationalism in modern Western scientific literature. *Narodoznavchi zoshyty – The Ethnology Notebooks*, 2, 199-211 [in Ukrainian]
6. Protsenko, O., Lisovyi, V. (Eds.). (2006). Nationalism: An Anthology. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian]
7. Kartunov, O. (2007). Western theories of ethnicity, nation and nationalism. Kyiv: KROK University of Economics and Law [in Ukrainian]
8. Kotygorenko, V., Maiboroda, O., Nagorna, L., Shkliar, L. (2002). Ukrainian ethnopoltical science: formation, theoretical and methodological principles. In *Ethnopoltical science in Ukraine. Becoming. What's next?* (pp. 13-84). Kyiv: Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
9. Political science in Ukraine. 1991–2016. (2016). Vol. 2. Theoretical and methodological principles and conceptual results of domestic research. Kyiv: Parliamentary publishing [in Ukrainian]
10. Kotygorenko, V. (2012). Nation as a dialectical token. *Scientific notes of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 111-129 [in Ukrainian]
11. Kotygorenko, V. (2016). Nation-building potential of social crises in Ukraine. *Scientific notes of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 3-4 (83-84), 153-174 [in Ukrainian]
12. Kotygorenko, V., Panchuk, M. (2020). Problems of the terminology of legislation regulating ethno-national relations in Ukraine. *Ukr. socium – Ukrainian Society*, 1 (72), 9-40. <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.009> [in Ukrainian]
13. Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso.
14. Seton-Watson, H. (1977). *Nations and States. An Enquiry into Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder, Colo: Westview Press.
15. Guibernau, M. (2012). Identity of nations. Kyiv: Tempora [in Ukrainian]

16. Riabchuk, M. (2019). Overcoming ambivalence. The Dichotomy of Ukrainian National Identity – Historical Proverbs and Political Consequences. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies [in Ukrainian]
17. Hnatkevych, Yu. (2009, February 20). On the crisis of national identity in independent Ukraine. *Ukrainian Pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/02/20/3749939/> [in Ukrainian]
18. Malaniuk, E. (1959). Malorossianism. New York: Publication of the Bulletin Organization of the Defense of the Four Freedoms of Ukraine. URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/213-malanyuk-ye-malorosiystvo/> [in Ukrainian]
19. Kuzio, T. (2013). Competing National Identities and Democratization in Ukraine: The Fifth and Sixth Cycles in Post-Soviet Ukrainian History. *Acta Slavica Iaponica*, 30, 27-46.
20. Wilson, A. (1997). Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. Cambridge: Cambridge University Press.
21. Shulman, S. (2005). National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine. *Slavic Review*, 64, 1, 59-87. <https://doi.org/10.2307/3650067>
22. Himka, J.-P. (2006). The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies*, 1-4, 483-484.
23. Hrabovskiy, S. (2011, January 12). Ukraine between “there” and “here”: Creole alternative. *Ukrainian Pravda*. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/01/12/5773660/> [in Ukrainian]
24. Hrynov, V. (1995). New Ukraine: how I see it. Kyiv: Abris [in Ukrainian]
25. Kulyk, V. (1999). Ukrainian nationalism in independent Ukraine. Kyiv: Center for National Security Studies at NaUKMA [in Ukrainian]
26. Common identity of citizens of Ukraine: features and problems of formation. (2006). *National security and defense*, 7 (79), 2-38 [in Ukrainian]
27. Public opinion about the situation in the country, government, politicians and political processes, the state of human rights. (2006). *Natsionalna bezpeka i oborona – National security and defense*, 11 (83), 2-26 [in Ukrainian]
28. Formation of a common identity of the citizens of Ukraine: prospects and challenges (Analytical report of the Razumkov Center). (2007). *Natsionalna bezpeka i oborona – National security and defense*, 9 (93), 2-31 [in Ukrainian]
29. Identity of citizens of Ukraine in the new conditions: status, trends, regional features (Information and analytical materials on the results of the first stage of the Razumkov Center project “Identity of citizens of Ukraine: trends, changes and prospects for national unity”). (2016). *National security and defense*, 3-4 (161-162), 2-117 [in Ukrainian]
30. Consolidation of Ukrainian society: challenges, opportunities, ways (Information and analytical materials of the Razumkov Center). (2016). *Natsionalna bezpeka i oborona – National security and defense*, 7-8 (165-166), 2-86 [in Ukrainian]
31. Donbass in the ethno-political dimension. (2014). Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
32. Basic principles and ways of forming a common identity of citizens of Ukraine (Information and analytical materials of the Razumkov Center). (2017). *Natsionalna bezpeka i oborona – National security and defense*, 1-2 (169-170), 2-61 [in Ukrainian]
33. Ukraine: 30 years on the European path. (2021) Kyiv: Zapovit [in Ukrainian]
34. All-Ukrainian census of 2001. URL: <https://2001.ukrcensus.gov.ua/> [in Ukrainian]
35. Assessment by the citizens of Ukraine of the main theses of Putin's article “On the historical unity of Russians and Ukrainians” (2021). Razumkov Center. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnykh-tez-statti-v-putina-pro-istorychnu-iednist-rosiian-ta-ukraintsiv> [in Ukrainian]
36. Vorona, V., Shulha, M. (Eds.). (2020). *Ukrainian society: monitoring of social change*, 7 (21) [in Ukrainian]

37. Bekeshkina, I. (2016). 25 years of independent Ukraine: the path of unity or separation? *Ukrainian society: monitoring of social change*, 3 (17), 24-35 [in Ukrainian]
38. Rafalskyi, O., Kotygorenko, V., Panchuk, M. (Eds.). (2015). Political aspects of the crisis in Donbass: diagnosis of the situation and directions of settlement. Analytical report. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies [in Ukrainian]
39. 30 years of independence: what achievements and problems of growth Ukrainians see and what they hope for in the future (2021). Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. Razumkov Center. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/30-rokiv-nezalezhnosti-i-aki-zdobutky-i-problemy-zrostannia-bachat-ukraintsi-i-na-shcho-spodivaiutsia-u-maibutnomu> [in Ukrainian]
40. Balakireva, O.M., Dmytruk, D.A. (2021). Trends of trust levels in government and social institutions. *Ukr. socium – Ukrainian Society*, 1 (76), 102-113. <https://doi.org/10.15407/socium2021.01.102> [in Ukrainian]
41. Stepanenko, V. (2017). Ukrainian civic pride: dynamics and features. *Ukrainian society. Monitoring of social change*, 4 (18), 28-34 [in Ukrainian]
42. “Портрети регіонів”: підсумки. зведені дані, порівняльний аналіз між областями. (2018). Соціологічна група “Рейтинг”. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/portrety_regionov_itozi_svodne_dannye_sravnitelnyu_analiz_mezhdu_oblastyami.html [in Ukrainian]
43. Khmelko, V.E. (2014). Dynamics of public support for Ukraine's sovereignty in the first decades of its state independence (1991-2014). *Scientific notes of NaUKMA*, 161, 3-9 [in Ukrainian]
44. Ukrainian society. (2015, May). Kyiv: Kyiv International Institute of Sociology. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=4> [in Ukrainian]
45. Vedernikova, I., Mostova, Y., Rachmanin, S. (2014, April 18). Southeast: a branch of our tree. *Dzerkalo tyzhnia* [in Ukrainian]
46. Malanchuk, O., Chernysh, N.Yo., Susak, V.I. (2016). Forced choice: identities and attitudes before and after Euromaidan. *Ukr. socium – Ukrainian Society*, 4 (59), 8-20. <https://doi.org/10.15407/socium2016.04.008> [in Ukrainian]
47. Generation of Independence: values and motivations (2021). Sociological Group Rating. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_generation_of_independence_082021.pdf [in Ukrainian]

Received on 02.12.21 and updated on 13.12.21